

Avrupa Birliği tarafından
finanse edilmektedir.

Din
Hizmetlerine
Erişimde Toplumsal
Cinsiyet Eşitliği
Haritalama ve İzleme
Çalışması
2021-2023
Güncellemesi

ZEHRA YILMAZ

2024

Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz III

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Haritalama ve İzleme Çalışması: 2021-2023 Güncellemesi

Doç. Dr. Zehra Yılmaz

Ekim 2024

CEİD YAYINLARI

Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2021-2023 Güncellemesi

Kaynak gösterilmek kaydıyla yararlanılabilir.

ISBN: 978-625-7666-31-2

Tel: 0 312 440 04 84

www.ceid.org.tr

www.ceidizler.ceid.org.tr

Kapak/İç Tasarım: Hasan Kürşat Akcan

Bu yayın Avrupa Birliği’nin maddi desteği ile hazırlanmıştır. İçerik tamamıyla Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği’nin sorumluluğu altındadır. Avrupa Birliği’nin görüşlerini yansıtmak zorunda değildir.

DOÇ. DR. ZEHRA YILMAZ lisans derecesini Başkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde tamamladı. Yüksek Lisansını Siyaset Bilimi alanında, doktorasını ise Uluslararası İlişkiler alanında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde yaptı. Doktora çalışması sırasında Georgetown Üniversitesi/ABD’de bir yıl misafir araştırmacı olarak çalıştı. Akademik çalışmalarına doktora sonrası da 2 yıl boyunca Hollanda’da, Leiden Üniversitesi, Van Vollenhoven Enstitüsü’nde devam etmiştir. Şu anda Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Zehra Yılmaz’ın akademik ilgileri toplumsal cinsiyet eşitliği, göç ve siyasal İslam’dır. Yılmaz’ın alandaki çalışmaları Religions, European Journal of Cultural Studies, Religion&Human Rights, Mülkiye, Alternatif Politika ve Fe-Dergi gibi çeşitli akademik dergilerde yayınlanmıştır. Dişil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü başlıklı kitabı ise İletişim Yayınları tarafından 2015 yılında basılmıştır. 2021 yılında kitabın ikinci baskısı yapılmıştır. Religion and Human Rights dergisinin “Türkiye’de İnanç Özgürlüğü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” özel sayısının (V.18, Issue 3, 2023) editörlüğünü Mine Yıldırım ile birlikte yürütmüştür. Akademik çalışmalarına ilave olarak, Avrupa Birliği desteği ile CEİD tarafından yürütülen “Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Projesi”nde uzman, TESEV tarafından yürütülen “Daha Demokratik Yerel Bir Yönetişim için Sivil Toplum Güçlendirmesi” projesinde araştırmacı ve Yaka-koop tarafından yürütülen “Van İli Kadın, Çocuk, Mülteci/Sığınmacı Danışmanlık ve Rehabilitasyon Merkezi Projesi” projesinde saha araştırması yürütücüsü olarak görev almıştır. Heinrich Böll tarafından desteklenen Digital Feminist Dış Politika projesinde ise Modül koordinatörlüğü görevini üstlenmiştir. SDG5 Network kurucusu ve üyesidir.

Teşekkür

Raporun hazırlanması sürecinde verdikleri destek için Mine Yıldırım, Hilal Arslan, Rojin Deren Ulutaş ve Merve Kaya’ya teşekkür ederim.

İçindekiler

Teşekkür	5
Tablolar	8
Şekil Listesi	9
Giriş	10
Uluslararası Normların ve Standartlara Uyumun Belirlenmesi	11
Din Hizmetlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normuna Uymu	11
Uluslararası Siyasi Belgelerde Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile İlgili Düzenlemeler	11
Avrupa Birliği Belgeleri	11
Birleşmiş Milletler Belgeleri	12
Türkiye’de Mevcut Durum Analizi	17
Ulusal Mevzuatın Haritalaması: Türkiye Mevzuatında Din ve İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Uymu	17
İlgili Politikaların Haritalaması: Türkiye’de Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	17
Ulusal Eylem Planlarında Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	17
Avrupa Birliği’ne Katılım için Ulusal Eylem Planı (2021-2023)	18
12. Kalkınma Planı	18
Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Eylem Planı	21
Kadının Güçlendirilmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı	26
Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı	27
Din Hizmetlerinin Yürütülmesinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normuna Uyum	31
Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Kurumsal Yapısının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Açısından İncelenmesi	31
Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Faaliyet Raporlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine İlişkin Konular ve Norm Değişikliği	36
Diyanet İşleri Başkanlığı İdare Faaliyet Raporlarında (2021-2022-2023)	37
“Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele” Konusu	37
Din İşleri Yüksek Kurulu’nun (DİYK) Aile ve Kadın Sorunları	40
Konusundaki Dini Yorumları	40
Medeni Kanun’un Alanına Giren Konularda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Faaliyetleri	41
Sağlık Konularıyla İlgili Dini Yorumlar	46
Cuma Hutbeleri	48

Aile ve Dini Rehberlik Hizmetleri.....	51
Aile ve Dini Rehberlik Büro/Merkez Faaliyetleri.....	53
Cami Hizmetleri: Camilerde Kadınlara Ait Mekaânlar.....	55
Hac ve Umre Ziyareti Hizmetleri	57
Din Eğitimi.....	58
Yaygın Din Eğitimi: DİB ve Camilerde Kuran Kursları	58
Kur-an Kursları Eğitimciler	59
Kur-an Kursları Öğrenciler.....	60
İhtiyaç Odaklı Kur-an Kursları.....	60
Haftasonu Kur-an Kursları	60
Kur-an-ı Kerim Öğretim Programı (Uzaktan Eğitim)	61
Kur-an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu).....	61
Yaz Kur-an Kursları Öğretim Programı.....	61
7-10 Yaş Grubu Kur-an Kursları Öğretim Programı.....	62
Yatılı Yaz Kur-an kursları.....	62
Engellilere Yönelik Kur-an Kursları	62
İlave Kur-an Kursları.....	63
Kur-an Kurslarına Yönelik Hizmet İçerik Eğitim Seminerleri	63
Hafızlık Eğitimi	64
Diyanet Yayınlarında Kadın	66
Din Eğitiminde Milli Eğitim Bakanlığı.....	66
Milli Eğitim Bakanlığı Müfredat Değişikliği Taslağı	66
Zorunlu Din Dersi Tartışmaları	71
Karma Eğitim Tartışmaları	75
İmam Hatip Ortaokul ve Liseleri.....	78
Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum (ÇEDES).....	90
Din Eğitiminde İlahiyat Fakülteleri Verileri.....	94
Din Hizmetlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Uyumu	98
Sivil Örgütlerin Kapasiteleri	98
Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM)	98
Aile ve Sosyal Araştırmalar Platformu (ASAP).....	100
Havle.....	100
Sonuç	102
Kaynakça.....	103

Tablolar

Tablo 1 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Eylem Planı’nda Diyanet İşleri Başkanlığı’na “ilgili kurum” ya da “sorumlu kurum” olarak verilen görevler	22
Tablo 2 Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2024-28, Diyanet İşleri Başkanlığı’na Verilen Görevler	27
Tablo 3 Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı’nda Diyanet İşleri Başkanlığı’na tanımlanan faaliyet alanları	28
Tablo 4 Yıllara Göre DİB Çalışan Sayısı ve Oranları.....	32
Tablo 5 DİB’nda Yaş Dağılımına Göre Kadın-Erkek Sayıları	32
Tablo 6 DİB’da çalışan personelin hizmet sürelerine göre cinsiyet dağılımı.....	33
Tablo 7 Din İşleri Yüksek Kurulu Yönetiminde Cinsiyet Dağılımı	34
Tablo 8 DİB Yıllara Göre Bütçesi.....	36
Tablo 9 Yıllara Göre Aile ve Dini Rehberlik Büroları	52
Tablo 10 Kadınların Kullanımına Uygun Hale Getirilen Cami Sayısı	56
Tablo 11 2021 yılı Kadınlar için Ayrılan İbadet Yerlerinin Kullanılabildiği Vakte Göre Cami Sayıları.....	56
Tablo 12 2023 yılı Hac ve Umre Ziyareti Gerçekleştirenlerin Cinsiyet Dağılımı	57
Tablo 13 2023 Yılı Hac ve Umreye Gidenlerin Yaş ve Cinsiyete Göre Oranı	58
Tablo 14 Mülkiyet Durumuna Göre Kuran Kursu Sayısı	59
Tablo 15 Kur-an Kursları Kursiyer Sayısı	60
Tablo 16 Yeni Eğitim Modeli taslağına yönelik din ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularının kesişim alanındaki eleştiriler	67
Tablo 17 Toledo Kılavuz İlkeleri	72
Tablo 18 Ortaokul Açık Öğretime kaydolan kız ve erkek öğrenci sayısı.....	77
Tablo 19 Lise Açık Öğretime kaydolan kız ve erkek öğrenci sayısı.....	77
Tablo 20 T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul ve Öğrenci Sayısı	78
Tablo 21 2022-2023 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dini Eğitim alan Öğrenciler	79
Tablo 22 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı.....	80
Tablo 23 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı.....	80
Tablo 24 2022-2023 Ortaöğretime bağlı Liselerde Okul ve Öğrenci Sayıları	81
Tablo 25 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Orta Eğitime bağlı Liselerde Öğrenci Artış Oranı.....	81
Tablo 26 MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı	82
Tablo 27 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Okul, Öğrenci Sayısı.....	82
Tablo 28 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı.....	84
Tablo 29 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı.....	86

Tablo 30 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı	87
Tablo 31 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı Ortaokullarda Görevli Öğretmen Sayısı	89
Tablo 32 İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	94
Tablo 33 Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artış 2020-2023	95
Tablo 34 İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı	96
Tablo 35 Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Mezun Sayılarının Yıllara Göre Artışı	97

Şekil Listesi

Şekil 1 Yaş dağılıma göre DİB’nda çalışan kadın oranı	33
Şekil 2 DİB’da çalışan personelin hizmet sürelerine göre cinsiyet dağılımı	33
Şekil 3 DİB’nın Yıllara göre Müftülük Çalışanlarının Sayısal Oranı	35
Şekil 4 DİB Alo 190 Dini Soruları Cevaplandırma Hattına Gelen Soru Sayısı	40
Şekil 5 2023 yılında DİB tarafından verilen vaazların konularına göre dağılımı	51
Şekil 6 ADRB’lerde Çalışan Kadın-Erkek Oranının Yıllara Göre Dağılımı	53
Şekil 7 Türkiye’de Bulunan Toplam Cami Sayısı	55
Şekil 8 Kadınların Kullanımına Uygun Hale Getirilen Cami Sayısı	56
Şekil 9 Türkiye’deki Kur-an Kurslarında Eğitimci Sayısı	59
Şekil 10 Hafızların Cinsiyet Dağılımı	64
Şekil 11 İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı	96
Şekil 12 İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı	97

Giriş

Din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması ve inanların din hizmetlerine erişimi temel bir insan hakkıdır. Uluslararası belgeler bu özgürlüğü tanıır. Laik, demokratik tüm devletler de bu özgürlüğü tanımakla yükümlüdür. Bir toplumda belli bir dine inanan insanların ibadet etmelerine, inançlarına uygun faaliyetlerde bulunmalarına olanak sağlayacak koşullar ya devletlerce ya da sivil toplum kuruluşlarınca sağlanır.

Türkiye’de bu hizmet büyük oranda T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından yürütülmekte, Sünni İslam temelinde bir din hizmeti tüm toplumu kapsayacak şekilde sağlanmaktadır. Türkiye bağlamında din hizmetleri söz konusu olduğunda DİB’nin farklı din ve mezheplerden sağlanan kaynaklarla, devlet üzerinden sadece belli bir mezhebe dayalı din hizmeti vermesi, Cumhuriyet tarihi boyunca, din-devlet ilişkileri bağlamında en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Zira, din ve inanç özgürlüğünün sağlanması, Anayasanın 2. ile 24. Maddesi gereği kamu yönetimin temel normu sayılır ve devletlere farklı din ve inançlar arasında ayrımcılık yapmama yükümlülüğünü getirir. Demokratik ve laik bir sistemin tesisi açısından devletin farklı dini inançlar ve ibadet biçimleri karşısında tarafsızlığı ve koruyucu olması uluslararası normlarda önem taşır. Bu bağlamda DİB’nin Türkiye’deki varlığı ve kapasitesi uluslararası normlar açısından tartışılmaya devam etmektedir.

Diğer taraftan sadece Türkiye’de değil, tüm dünyada da dini hizmetlerin yürütülmesi sırasında dikkate alınması gereken ilkeler ve normlar arasında üzerinde anlaşma sağlanamayan konulardan biri toplumsal cinsiyet eşitliği meselesidir. Din ve inanç özgürlüğünün korunması ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının birlikte hayata geçirilmesi gereği, uluslararası insan hakları bağlamında bile oldukça yakın bir tarihte kabul edilmiştir. Yeni gelişen norm, devletlere bireylerin dini inançlarına uygun yaşamalarına karışmama ve bu özgürlüğü koruma görevini yerine getirirken, aynı anda toplumsal cinsiyet eşitliğini ve özellikle de kadın ve çocukların temel insan haklarını ihlal eden dini pratikleri engelleme ve yasaklama yükümlülüğü de getirmiştir. Başka bir hakkın kullanımı adına uluslararası insan hakları hukukunun temel normu, toplumsal cinsiyet eşitliğini açıktan ya da dolaylı ihlal edecek hiçbir uygulamanın meşru görülemeyeceği ve bu tür davranış ve uygulamaların devletler tarafından önlenmesi gereğinin altı çizilmiştir.

Bu rapor, Türkiye’de Sünni İslam dinine mensup vatandaşları için dini ibadet, dini eğitim ve dini ritüellere katılmalarını mümkün kılacak din hizmetlerinin devlet tarafından yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği normuna uyumunu ele almaktadır. Bu çerçevede konu hakkında yazılan önceki iki raporu da takip etmektedir. Raporda, başka din ve mezhepler ve inançlar ile ilgili sivil kurumlarca yürütülen dini faaliyetler, kapsam dışında tutulmuştur.

Uluslararası Normların ve Standartlara Uyumun Belirlenmesi

Din Hizmetlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normuna Uymu

Günümüze kadar yayınlanmış hiçbir uluslararası belgede din veya inanç özgürlüğüyle birlikte dikkate alınması gereken toplumsal cinsiyet eşitliği normlarının ne olduğu açıkça tanımlanmamıştır. Ancak her iki norm uluslararası belgelerde ayrı ayrı açıklanmakta ve tanımlanmaktadır. Önceki izleme raporlarında¹ detaylı incelenen din ve inanç özgürlüğü ile toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişiminde yer alan normları oluşturan insan hakları sözleşmeleri ve ekli belgeleri detaylarıyla analiz edilmiştir. Elinizdeki rapor, bu belgelere ek olarak 2021-2022-2023 yıllarında gündeme alınan uluslararası belgeleri ele almaktadır.

Uluslararası Siyasi Belgelerde Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ile İlgili Düzenlemeler

Avrupa Birliği Belgeleri

AB 1982 yılından itibaren her dört yılda bir toplumsal cinsiyet konusuna yönelik eylem programları çıkartmaktadır. Son strateji olan Eşitlik İçin Birlik Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (2020-25)², toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda iki bakış açısı olduğunu söyler: Bunlardan ilki toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, ikincisi ise toplumsal cinsiyet eşitliğini anaakımlaştırmaktır. Bu nedenle AB içindeki aktif işleyişi sağlamak için Komisyon temsilcilerinden oluşan bir *Eşitlik Görev Gücü* oluşturulacağını bildirilmiştir. Son strateji olan Eşitlik İçin Birlik Stratejisi, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kadının Dış İlişkilerde Güçlendirilmesi Eylem Planı’nın oluşmasına vesile olmuştur. 2020-2025 yıllarını kapsayan ve kısa adıyla GAP III olarak anılan bu Eylem Planı, AB’nin diyalog halinde olduğu ülkelerde -ki bunlar arasında Türkiye de vardır, bazı tematik amaçların gerçekleştirilmesi için çalışmaktadır.³

İlgili temaların çerçevesi belirlenirken, farklılık ve kesişimsellik kavramlarına sık sık yer verilmektedir.⁴ Eşitlik İçin Birlik Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (2020-25) belgesi broşüründe kesişimsellik şöyle tanımlanmıştır: “Tüm kadınlar farklıdır ve çeşitli kişisel

¹ Serpil Sancar, Mine Yıldırım, Özgür Heval Çınar, Zehra Yılmaz, Hilal Arslan, Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Haritalama ve İzleme Çalışması, Aralık 2018, Nika Yayınları, ss-33-60.

² EC (2020). A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025. European Commission. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/783>)

³ Gender Action Plan III, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2184 (erişim tarihi: 5.7.2024).

⁴ Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>) s. 11.

özelliklere dayalı ayrımcılığa maruz kalabilirler.”⁵ Bu tanımdan toplumsal cinsiyet eşitliği gözetilirken dinsel, kültürel, etnik farklılıkların aynı anda dikkate alınması gerektiği işaret edilmiştir. Bu çerçevede AB’nin 2021-27 bütçesinde eşitlik ve haklara yönelik projelerin daha geniş yer tutacağı planlamasının yapıldığı bilgisi verilmiştir.

Belgede din ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesiştiği bir başka konu da “cinsiyet stereotipleri” başlığında ele alınmaktadır. Buradaki ifade ise şöyledir: “Cinsiyet stereotipleri, cinsiyetler arası ücret eşitsizliğine güçlü bir şekilde katkıda bulunuyor. Bunlar sıklıkla ırk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş veya cinsel yönelime dayalı stereotiplerle birleştirilir ve bu da stereotiplerin olumsuz etkilerini güçlendirebilir.”

Yine din ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin kesişimsel bir biçimde iş piyasasına kadının katılımını engellediği de vurgulanmış ve şöyle ifade edilmiştir: “Bazı kadınlar yapısal olarak işgücü piyasasında yeterince temsil edilmiyor; bu durum çoğunlukla cinsiyet ile etnik veya dini bir azınlığa ait olmak veya göçmen kökenli olmak gibi ek kırılabilirlik veya marjinalleşme koşullarının kesişmesinden kaynaklanıyor.”

Birleşmiş Milletler Belgeleri

Birleşmiş Milletler Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Nazila Ghanea 17 ülke üzerine yaptığı araştırmalar sonucunda 2023 yılında bir geçici rapor yayınlamıştır. Ghanea, bu raporda özel olarak yerel hükümetlerin, kurumların din ve vicdan özgürlüğünü korumak konusunda insanlar üzerinde ne kadar belirleyici ve etkili olduğunu analiz etmeye çalışıyor.⁶ Ardından da hem devlet yetkililerine hem de sivil topluma yönelik din ve vicdan özgürlüğünü geliştirmeye dönük önerilerde bulunuyor.

Devletlere yönelik önerilerinin ilk beşini şöyle sıralandırabiliriz:

- *Devletler, din ve inanç özgürlüğüne saygıyı sağlamak için ulusal çerçevelerini, yani yasalarını, kurumlarını, politikalarını ve anlatılarını gözden geçirmeye davet edilmektedir.*
- *Devletler, ilgili insan hakları sözleşmelerinin onaylanması, çekincelerin kaldırılması ve mevzuatın çıkarılması yoluyla, din veya inanç özgürlüğüne ilişkin uluslararası insan hakları çerçevesini tam olarak benimsemeye ve içselleştirmeye çağrılmaktadır.*

⁵ EU (2020). Striving for a Union of Equality The Gender Equality Strategy 2020-2025. European Union. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/1604>)

⁶ Nazila Ghanea, Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief: Freedom of religion or belief, from the grass-roots A 78/207, 19.7.2023, <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/212/47/pdf/n2321247.pdf?token=H4rEqlwOx6dfVCfRuL&fe=true> (erişim tarihi: 5.7.2024).

- *Devlet yetkilileri, ulusal güvenlik veya diğer söylemler adına din veya inanç özgürlüğünü ortadan kaldırma riski taşıyan sözde ikilemlere katkıda bulunmamalıdır. Diyalog ve katılım yoluyla insan haklarına uygun çözümler aramalıdır.*
- *Devletler, yerel düzeydeki “ilk müdahale ekipleri”nin herkes için din veya inanç özgürlüğünün sağlanmasında kritik rol oynamasını sağlamalıdır*
- *Devletlerin durum tespiti yükümlülükleri, ayrımcılık ve şiddetin bireysel ve sistemsel düzeylerde ele alınmasını içermelidir.*

Belge, din ve inanç özgürlüğünün hayata geçirilmesi konusunda devletler kadar devlet dışı aktörlerin de etkili olduğunu belirtir ve kapsayıcılık gereği, sürece dahil edilmesi gerektiğini söyler. Paydaşlarla tam ve açık istişare yapılması önerisini getirirken, aynı zamanda hiçbir sivil toplum örgütünün diyaloga zorlanmaması gerektiğinin de altını çizer.

a) Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden Çekilmesi

Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan Eşitlik İçin Birlik Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi (2020-25) belgesinde İstanbul Sözleşmesi için şu ifade kullanılıyor: “Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi - ‘İstanbul Sözleşmesi’ - bu alandaki uluslararası standartların referans noktasıdır”.⁷

20 Mart 2021 tarihinde Resmi Gazete’de yayınladığı Cumhurbaşkanı kararıyla Türkiye, 2011 yılında imzaladığı İstanbul Sözleşmesi’nden, yani şiddet konusunda uluslararası standartların referans noktası olarak kabul edilen belgeden çekildiğini beyan etti. Gece yarısı bu kararın alınmasında, Türkiye’de bir süredir İslami tarikatların ve bazı muhafazakâr partilerin baskılarının belirleyici olduğu biliniyordu. Türkiye’deki dini gruplarla iktidara yönelik en önemli baskılarından biri Türkiye’nin Sözleşme’den çekilmesi idi.

İstanbul Sözleşmesi, İstanbul’da gerçekleştirilen 121. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi toplantısında kabul edilip, imzaya açılmıştı. Türkiye Sözleşme’yi imzalayan ilk devlet olmuştu.⁸ Esas adı “Kadına Yönelik Şiddet ve Ev içi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi” olan belgenin, “İstanbul Sözleşmesi” olarak anılması da bu vesileyle olmuştur. Bu nedenle Türkiye’nin Sözleşme’den ayrılma talebi, uluslararası alanda ciddi yankı buldu. İlk tepki, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Marija Pejcinovic Buric’den geldi. Buric, Türkiye’nin Sözleşme’den çıkma talebini “yıkıcı bir haber” olarak değerlendirdi.⁹ Türkiye’nin Sözleşme’den çekilme kararını açıklamasının hemen ardından Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi Başkanı Almanya Dışişleri Bakanı Heiko Maas, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Başkanı Rik Daems ve Avrupa Konseyi Genel

⁷ EC (2020). A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025. European Commission. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/783>)

⁸ <https://istanbulsozlesmesi.org/sozlesmenin-tam-metni/> (erişim tarihi: 2.7.2024)

⁹ “Secretary General responds to Turkey’s announced withdrawal from the Istanbul Convention”, 20 Mart 2021, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/secretary-general-responds-to-turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-convention> (erişim tarihi: 2.7.2024)

Sekreteri Marija Pejcinovic Buric ortak açıklama yaparak, Sözleşme’nin Türkiye’de mecliste varılan oybirliği sonucu yürürlüğe konulduğunu ve çekilmenin de ancak meclis kararı ile olabileceğini söyleyerek hukuki bir tartışmayı da başlattılar.¹⁰ Hatta 22 Nisan 2021 tarihinde bir ilk gerçekleşti ve Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, Türkiye’nin iç hukuk usullerine uymayarak Sözleşme’den çekilme talebi nedeniyle, Konsey’in anayasal konularda uzman olan organı Venedik Komisyonu’ndan görüş istedi.¹¹

Avrupa Kadın Lobisi, IWRAW AP (Uluslararası Kadın Hakları Eylem İzleme), WAVE (Avrupa Şiddete Karşı Kadınlar Ağı), ROKS (Kadın ve Genç Kız Sığınakları Ulusal Örgütü), RESURJ (Cinsellik ve Doğurganlık Adaletinin Sağlanması Ağı), IPPF European Network(Uluslararası Planlı Ebeveynlik Federasyonu Avrupa Ağı), WECF International (Ortak Bir Gelecek İçin Avrupa’da Kadınlar), ICAN (Uluslararası Sivil Toplum Eylem Ağı), WLUMML (Müslüman Toplumlarda Yaşayan Kadınlar Ağı), International Campaign for Safe Abortion (Güvenli Kürtaj için Uluslararası Kampanya) gibi uluslararası sivil örgütler, Türkiye’yi bu karardan geri adım atmaya davet etti.¹²

Birleşmiş Milletler Kadın Birimi, BM Kadın ve Kız Çocuklarına Karşı Şiddet Özel Raportörü, BM Kadın ve Kız Çocuklarına Karşı Ayrımcılık Çalışma Grubu ve BM CEDAW Komitesi gibi uluslararası birimler, Avrupa Konseyi üyesi 47 ülkeden 27’si ve ABD gibi ülkeler Türkiye’nin Sözleşme’den çekilmesinin yaratacağı olumsuzluklar üzerine açıklamalar yaptılar. Hatta Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen Türkiye’nin Sözleşme’den imzasını çekmekle ilgili kararını gözden geçirmesi gerektiğine ilişkin özel açıklama yaptı.¹³ Yine ABD Başkanı Joe Biden ayrıca bir açıklama yapma gereği duydu.¹⁴ Ancak tüm bunlara rağmen Türkiye geri adım atmadı.

21 Mart 2021 tarihinde Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Sözleşme’nin "Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmesi"¹⁵ ifadesine yer vererek çekilme gerekçesini açıklamış oldu.

Türkiye 22 Mart 2021 tarihinde Sözleşme’den çekilmek için Avrupa Konseyi’ne bildirimde bulundu. Sözleşme’nin 80. maddesine göre Sözleşme’den çıkış için 3 aylık süreç başlatıldı.

¹⁰ Council of Europe leaders react to Turkey’s announced withdrawal from the Istanbul Convention, Newsroom, 21 Mart 2021, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-leaders-react-to-turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-conventi-1>

¹¹ <https://www.dw.com/tr/akpmnden-istanbul-sözleşmesi-adımı/a-57279221>

¹² İstanbul Sözleşmesi Kronolojisi,

https://istanbulsozlesmesi.org/?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwyo60BhBiEiwAHmVLJOtP8I7OIYEzEts112hm-g3LY11Xf9gVUuBfD-BnwYtEolzCu7i7phoCCmEQAvD_BwE (erişim tarihi: 2.7.2024)

¹³ "Avrupa Komisyonu Başkanı: Türkiye’nin AIHM Kararlarına Uyması Önemli", Gazete Duvar, 6 Nisan 2021, <https://www.gazeteduvar.com.tr/avrupa-komisyonu-baskani-ursula-von-der-leyen-turkiyenin-aihm-kararlarina-uymasi-onemli-haber-1518453> (erişim tarihi: 5.6.2024).

¹⁴ "Biden, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden Çekilmesinin Hayal Kırıklığı Yarattığını Açıkladı", 21 Mart 2021, BBC News, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56477332> (erişim tarihi: 2.7.2024)

¹⁵ "Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmesi", EuroNews, 22 Mart 2021, <https://tr.euronews.com/2021/03/22/istanbul-sozlesmesi-escinselligi-mesrulast-r-yor-mu> (erişim tarihi: 2.7.2024).

30 Nisan 2021 tarihinde İstanbul Sözleşmesi’ne dair bir Cumhurbaşkanlığı Kararı daha Resmî Gazetede yayınlandı. 3928 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı’nda¹⁶ sözleşmeden Türkiye açısından çekilme tarihinin 1 Temmuz olduğu belirtildi. Nihayet 1 Temmuz 2021’de Sözleşmeden çekilme için Avrupa Konseyi’ne bildirimin üstünden 3 aylık süre geçmesiyle Türkiye, Sözleşme’den resmen çekildi.

b) Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW)- Gözden Geçirme

Birleşmiş Milletler düzeyindeki 9 temel insan hakları belgesinden biri de Birleşmiş Milletler Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (CEDAW)’dır. Türkiye’nin imzacısı olduğu CEDAW’ın 18. maddesi gereğince, taraf devletler her dört yılda bir dönemsel ülke raporlarını CEDAW Komitesi’ne sunmakla yükümlüdür. Türkiye 8.CEDAW Gözden Geçirmesi kapsamında 15 Haziran 2022’de CEDAW 82. Oturumu’nda ülke raporunu sundu. Rapor sunumunda dönemin Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Derya Yanık, İstanbul Sözleşmesi’nden Türkiye’nin neden çekildiğini de dair soruları da cevaplamak zorunda kaldı. “İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmiş olabiliriz; ama kadına yönelik şiddetle mücadeleimiz devam ediyor, değişen sadece araçlarımız” ifadesiyle, Komisyonu, Türkiye’nin kadına yönelik şiddetle mücadele niyetinin değişmediği yönünde ikna etmeye çalıştı. Ayrıca, Bakan Yanık çekilmenin gerekçesi olarak “İstanbul Sözleşmesi etrafında oluşan tartışmaların, Sözleşme’nin gücünü zayıflattığı”nı söyledi. Sözleşme etrafında tartışma yaratanlar, çoğunlukla İslami tarikatlar ve diğer İslami muhafazakâr gruplardı. CEDAW Komitesi Başkanı Gladys Acosta Vargas kapanış konuşması sırasında “İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme nedenlerine dair ikna olmuş olmadıklarını ve çekilmenin olumsuz sonuçları olacağını” belirtti.¹⁷

Gözden Geçirme sırasında tartışılan diğer konular ise erken evlilikler ve nafaka meselesiydi. CEDAW Komite üyeleri Medeni Kanun’a göre evlilik yaşı 18 olmasına rağmen dini nikahın evlilik yaşını daha da erken yaşa çektiğine dikkat çekti. 16 yaşında evliliğin aile izniyle yapılabilmesinin Türkiye’nin uluslararası normlardan uzaklaştığını gösterdiğini, daha evvel evlilik yaşının istisnasız 18 olması ile ilgili Komite tarafından Türkiye’ye tavsiye verildiğini ama bunun uygulanmadığı konusunda uyardı. Bakan Derya Yanık, Türkiye’de Medeni Kanun’a göre yapılan evlilik dışında başka evliliğin mümkün olmadığını, dini yolla yapılan nikah sayısının çok düşük olduğunu söyledi. Komite ayrıca nafaka hakkının süreyle kısıtlanması girişimlerinin sonucunda geliri olmadığı için ayakta kalamayacak kadınların korunması ve erkeklerin daha az nafaka ödemek için gelirlerini daha düşük göstermeleri konusunda neler yapıldığına dair Bakan Yanık’a sorularını ilettiler. Derya Yanık, nafaka ile ilgili ise, miktarların çok düşük olduğunu ve tahsilatta sorunlar yaşadıklarını bildiklerini söyleyerek, nafaka kararlarının etkin uygulanması ve nafaka dışında kadınların mali desteklere ulaşmaları yönünde çalıştıklarını kaydetti.

¹⁶ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210430-13.pdf> (erişim tarihi: 2.7.2024).

¹⁷ Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu (2021). Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulunun BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi’ne Sunduğu 8. Periyodik Dönem Gölge Raporu. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/153>)

Türkiye’nin resmi kurumlarınca hazırlanan Gözden Geçirme raporlarına karşı, Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu, BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi’ne Gölge Rapor¹⁸ sundu. Bu Gölge Rapor’da özellikle İslami cemaat ve tarikatların Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesi için ciddi baskı oluşturdukları, yeni hedeflerinin CEDAW olduğu belirtilmiş, Türkiye’de tüm resmi belgelerden toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının çıkarıldığıнын altı çizilmiş ve kadın hakları odaklı çalışan resmi kurumların işlevsizleştirildiği öne sürülmüştür. Son olarak 12. Kalkınma Planı ve 2022 Cumhurbaşkanlığı Yıllık Planı’nda yer alan “sadece kadın öğrencilerin kabul edildiği üniversitelerin kurulacak olması” planı ve tartışmalarının da endişe verici olduğu vurgulanmıştır.

¹⁸ CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu (2022). Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulunun BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi’ne Sunduğu Gölge Raporu 82. CEDAW Oturumuna sunulmak üzere. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2533>)

Türkiye’de Mevcut Durum Analizi

Ulusal Mevzuatın Haritalaması: Türkiye Mevzuatında Din ve İnanç Özgürlüğü ile Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Uyumunu

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 2., 24. ve 25. maddeleri, din ve vicdan özgürlüğünün laiklik çerçevesinde korunmasını, devletin sorumluluk alanında tanımlayan maddelerdir. Ayrıca 10. madde, toplumsal cinsiyet eşitliğini de içerecek şekilde eşitlik normunu tanımlamış ve yine bu eşitliği sağlamanın devletin yükümlülüğünde olduğunu belirtmiştir.

Türk Ceza Kanunu, din ve vicdan hürriyetine karşı işlenen suçları ve müeyyidelerini 115, 125/3 (c, b), 153/1, 2, 3, 122. maddelerinde tanımlamıştır. Türk Ceza Kanunu, din ve vicdan hürriyeti kullanılırken toplumsal cinsiyet eşitliği normunun ihlali halinde devletin sorumluluğunu düzenleyen bir hüküm içermemektedir.

Siyasi Partiler Kanunu’na göre din ve vicdan özgürlüğü 78, 81, 86, 87, 88, 89 ve 96. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu hükümlerde din adına yapılamayacak işler özellikle vurgulanmış; ancak siyasal partilerin dini inanç ve özgürlükleri gerekçe göstererek toplumsal cinsiyet eşitliğine aykırı dini hüküm ve geleneklerin uygulanması savunamayacaklarına ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Türk Ceza Kanunu, Siyasi Partiler Yasası’nda toplumsal cinsiyet eşitliği ile din ve vicdan özgürlüğünün birlikte ve birbiriyle uyumlu düzenlendiği hiçbir düzenleme yoktur. Türkiye’de mevzuatta din ve inanç özgürlüğünün ve aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitliğinin nasıl düzenlendiğiyle ilgili detaylı inceleme için din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği konulu ilk rapora bakılabilir.¹⁹

İlgili Politikaların Haritalaması: Türkiye’de Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Ulusal Eylem Planlarında Din Hizmetleri ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Önceki Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Tematik Raporunda²⁰ aşağıdaki üç temel ulusal eylem planı ile ilgili değerlendirmelere yer vermiştir:

- Kadının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı
- Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi
- Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı

¹⁹ Yıldırım, M., Çınar, H., Yılmaz, Z. ve Arslan, H. (2018). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması. CEİD Yayınları:12. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/178>)

²⁰ Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>)

Bu izleme raporumuzun kapsamını oluşturan 2021-23 yılları arasında yeni Kadının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı yayınlanmamıştır. Onun yerine 2024 yılında ilk defa Ailenin Korunması ve Güçlenmesi Vizyon Belgesi yayınlanmıştır. Bu nedenle yeni raporun gündemine Aile odaklı bu yeni rapor da dahil edilmiştir. Ayrıca Avrupa Birliği’ne katılım için Ulusal Eylem Planı’na da kısaca değinilmiştir. Elinizdeki rapor çerçevesinde ele alınan belgeler şu şekildedir:

- Avrupa Birliği’ne Katılım için Ulusal Eylem Planı (2021-2023)
- 12. Kalkınma Planı (2024-28)
- Kadının Güçlendirilmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028)
- Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı
- Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028)

Avrupa Birliği’ne Katılım için Ulusal Eylem Planı (2021-2023)²¹

Avrupa Birliği’ne Katılım için Ulusal Eylem Planı’nda din ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularının kesiştiği hiçbir tema yoktur. Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili herhangi bir görev tanımlanmamıştır.

Belgede 23. Fasal “Yargı ve Temel Haklar” başlığında, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu’nu güçlendirecek düzenlemeler yapılmasından söz edilmiştir. Bu düzenleme ile TİHEK’in güçlendirilmesi, uzun dönemde Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliğine olumlu etki yaratabilir.

19. Fasal “Sosyal Politika ve İstihdam” başlığında ise Ayrımcılıkla Mücadele Stratejisi ve Eylem Planı’nın hazırlanması sorumluluğu da TİHEK’e verilmiştir.

12. Kalkınma Planı

12. Kalkınma Planı’nda (2024-2028)²² “toplumsal cinsiyet eşitliği” kavramına hiçbir biçimde yer verilmemiştir.

Plan çerçevesinde en çok vurgulanan tema “milli ve manevi değerler”dir. Fakat metnin hiçbir yerinde bu temanın içeriği ile ilgili açıklama yapılmamıştır.

Kalkınma Planı’nda en vurgulu ele alınan konulardan biri “ailenin korunması”dır. Planda, “Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesinin Artan Önemi”, “Nitelikli İnsan, Güçlü Aile Sağlıklı Toplum” ve “Aile” olmak üzere aileyle ilgili üç ayrı başlık açılmıştır.

Bu başlıklar altında, ailenin bireyselleşme tehdidine karşı korunması gerektiği; geniş aileden çekirdek aileye geçişin hızlandığı, büyük ailenin korunması gerektiği; doğurganlığın azalmasının, teknolojik gelişmelerin aile arasındaki iletişimi azaltması gibi sorunların arttığı

²¹ AB’ye Katılım için Ulusal Eylem Planı, <https://www.ab.gov.tr/52660.html> (erişim tarihi: 11.7.2024).

²² SBB (2023). On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/2318>)

konularına değinilmiş ve aileyi güçlendirmek ile milleti güçlendirmek arasında doğrusal bir ilişki kurulmuştur. Bu bağlamda “milli ve manevi değerlerin taşıyıcısı” olan ailede ilişkilerin zayıflamasıyla kuşaklar arası öğrenimin, aktarımın zayıflamasının toplumun bütünlüğü ve geleceği açısından riskler yarattığına değinilmiştir. Aile ve toplum açısından bir başka risk de “cinsiyetsizleştirme akımları” olarak tanımlanmış ve 12. Kalkınma Planı’nın iki maddesinde bu konuya yer verilmiştir.

-Madde 100. Dünya genelinde tektipleştirme ve cinsiyetsizleştirme akımları medya platformları ve sivil toplum kuruluşlarını kullanarak bireysel özgürlükler adı altında dayatmacı bir anlayışla aile kurumu ve toplum değerleri üzerinde tehdit oluşturmakta, başta çocuklar ve gençler olmak üzere aile bireylerinin korunması ihtiyacı artmaktadır.”

-Madde 162. Küresel düzeyde artan cinsiyetsizleştirme akımları çeşitli medya kanalları üzerinden Türkiye’de de etki oluşturma çabasında olup dayatmacı bir anlayışla çocuklar ve gençler başta olmak üzere aile kurumu üzerinde tehdit oluşturmaktadır.

12. Kalkınma Planı, 3.3.5 numaralı temasını “Kadın” başlığında açmış. Bu başlıktaki ilk madde kadını ailenin merkezinde tanımlamış ve bunu şöyle ifade etmiştir:

Madde 727.1.: Ailede merkezi role sahip kadınların hak ettiği üstün kıymeti görmesi ve kalkınmamıza ivme kazandırılması için kadınların başta eğitim ve istihdam olmak üzere hayatın tüm alanlarındaki fırsat ve imkânlardan eşit biçimde yararlanmalarının ve her tür şiddet ve ayrımcılıktan uzak şekilde yaşamalarının sağlanması, her alanda ve düzeyde temsil ve katılımın artırılması temel amaçtır.

12. Kalkınma Planı’nın “Kadın” başlığındaki diğer maddeler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 5’deki amaç ve göstergeler referans alınarak hazırlanmış, istihdam, eğitim başta olmak üzere kadına yönelik şiddetin ve erken evliliklerin azaltılması gibi konuları içermektedir. Ayrıca karar alma mekanizmalarında kadın sayısının artırılması da bir başka hedef olarak belirtilmiştir. Bunun din hizmetlerine nasıl yansıtılacağına ilişkin ayrıca bir madde ise bulunmamaktadır.

12. Kalkınma Planı’nda dinle ilgili maddeler şöyle sıralanmaktadır
789. Nitelikli din hizmetleri ile toplumun birlik, beraberlik, barış ve huzur içinde manevi bütünlüğüne katkı sağlayacak, yaygın din eğitimi toplumun tüm kesimlerine ulaştırılacaktır.
789.1. İlk ve ortaöğretim kurumlarındaki din kültürü ve ahlak öğretiminin niteliği artırılacaktır.
789.2. Ailelerin çocukları üzerindeki temel haklarından biri olan din eğitim ve öğretimine yönelik talepler, zengin görsel ve içerikli eğitim araçlarıyla desteklenmiş nitelikli din hizmetleriyle karşılanacaktır.
789.3. Toplumun güncel ihtiyaçlarını karşılamak, kasıtlı, yanlış ve hurafeye dayalı yaklaşımları ayırt ederek temel dini bilgilere doğru ve sağlıklı biçimde erişimini sağlamak

amacıyla yazılı, görsel ve işitsel kanallar aracılığıyla etkin bir bilgilendirme imkânı sunulacaktır.

821.1. Yükselen ayrımcılık ve İslam düşmanlığına karşı STK’ların mücadele kapasitesi artırılacak, kamuoyu bilgilendirilecek, bu kapsamdaki verilerin toplanması, raporlanması, ulusal ve uluslararası hukuki takiplerin yapılması desteklenecektir.

821.3. İslam düşmanlığının ulusal ve uluslararası hukukta nefret suçları kapsamına alınması için çalışmalar yapılacaktır.

Bu maddeler içinde özellikle son iki madde oldukça dikkat çekicidir. Önceki maddelerde kapsayıcı bir ifade olarak “din” kavramı kullanılırken, son iki maddede özellikle “İslam” dinine yönelik nefret suçlarıyla mücadele edileceği söylenmiştir. Türkiye’nin Kalkınma Planı’na bugüne kadar girmeyen “İslam düşmanlığıyla mücadele etmek”, üstelik bunun mücadelenin uluslararası düzeyde yapılmasının planlanması bir ilktir. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın son stratejik planlarında da benzer ifadelere yer verilmiştir. Diyanet 2019-2020 yıllarında meydana gelen islamofobik olaylarla ilgili “İslamafobi Raporu” hazırlamıştır.²³

²³ Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/Documents/2021%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, s.194, (erişim tarihi: 12.6.2024).

Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Eylem Planı

2021 yılında, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesinden sonra yayınlanan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı’nda da İstanbul Sözleşmesi’ne hiçbir biçimiyle yer verilmemiştir.²⁴ Ancak DİB’nin kadına yönelik şiddetle mücadeledeki görev tanımlarını genişletilerek vurgulanmıştır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı: 21 Nisan 2021 tarihinde Aile, Sosyal Hizmetler ve Çalışma Bakanlığı’nın ismi, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak değiştirildi. 2011 yılında Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı’ndan Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na dönüşen kurum, 2018 yılında Çalışma Bakanlığı ile birleştirilerek ve sosyal politika yerine sosyal hizmetler terimi tercih edilerek Aile, Sosyal Hizmetler ve Çalışma Bakanlığı olarak çalışmalarına devam etmiştir. 2021 yılında ise Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile Çalışma Bakanlığı birbirinden yeniden ayrıldı. İsim değişikliği yapıldıktan sonra Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na, önceki bakan Zehra Zümrüt Selçuk yerine KADEM yönetim kurulu üyesi Derya Yanık getirildi. Bu atama KADEM ve hükümet arasındaki organik bağı ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. 2023 yılından itibaren de Derya Yanık yerine Mahinur Özdemir Göktaş göreve atanmıştır. Bakanlık, günümüzde kadın hakları üzerine çalışmaktan çok ailenin korunması, yaşlı ve çocuk bakımı, engelli desteği ve bakımı ile evlilik destek²⁵ programlarının yürütülmesi gibi konular üzerine çalışmalar yürütmektedir. Bakanlıkta yapılan değişiklik, sosyal hizmetlerin aile üzerinden yürütülmesi politikasını güçlendiren bir girişim olarak kabul edilebilir. Bakanlık çerçevesinde kadın hakları ile ilgili ele alınan tek konu kadına yönelik şiddettir.

IV. Eylem Planı’nın açıklandığı raporda hazırlık sürecinden söz edilirken, durum tespiti için daha sağlıklı yapılabilmesi adına ilgili kamu kurum ve kuruluş temsilcileri ile odak grup görüşmeleri gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Ardından 20 Ekim 2020’de kadına yönelik şiddetle mücadeleye doğrudan veya dolaylı olarak taraf olan kamu kurum ve kuruluşlarının, STK’ların, sendikaların, uluslararası kuruluşların ve üniversitelerin temsilcilerinin katılımlarıyla “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı Hazırlık Çalıştayı”nın çevrimiçi gerçekleştirildiği belirtilmektedir.²⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2020 ve 2021 faaliyet raporlarından takip edilebildiği üzere, DİB tüm bu toplantılara ve görüşmelere konuyla ilgili devlet kurumu olarak katılım sağlamıştır. Zaten 2019’da Aile Sosyal Hizmet ve Çalışma Bakanlığı tarafından hazırlanan “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Koordinasyon Planı” Diyanet İşleri Bakanlığı ile hazırlanmış, bu bağlamda Bakanlık ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasında çeşitli protokoller de imzalanmıştır.²⁷

²⁴ ASHB (2021). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı (2021-2025). Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1793>) s.40

²⁵ Evlenecek Gençlerin Desteklenmesi Projesi, <https://www.aile.gov.tr/duyurular/evlenecek-genclerin-desteklenmesi-projesi/> (erişim tarihi: 2.7.2024).

²⁶ ASHB (2021). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı (2021-2025). Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1793>)

²⁷ Bakanlık ve DİB arasındaki protokollerle ilgili bkz. Sancar, 2020, ss.29-30.

Tablo 1 Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Eylem Planı’nda Diyanet İşleri Başkanlığı’na “ilgili kurum” ya da “sorumlu kurum” olarak verilen görevler

Konu	Hedef	Strateji	Faaliyet
2.Kurumlararası Koordinasyon ve Politika Geliştirme	2.Şiddete sıfır tolerans anlayışının tüm plan, program ve politikalara yerleştirilmesi	2.1. Kadına yönelik şiddetle mücadele politikaları bütünsel ve kapsayıcı şekilde hazırlanacak ve uygulanacaktır.	2.1.2. “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı”nın politika önceliklerinin belirlenebilmesi için yıllık olarak faaliyet planları oluşturulacaktır. 2.1.3. Politika önceliklerinin belirlenebilmesi için ilgili tüm kurum kuruluşlarla yıllık sektörel bazlı “Tematik Toplantılar” gerçekleştirilecektir. 2.1.6. Kadına yönelik şiddetle mücadele politika uygulamaları öncesinde ve sonrasında, ihtiyaçlar dikkate alınarak “etki analizi” çalışmaları gerçekleştirilecektir. 2.1.8. Bakanlık ve kamu kurumlarında görev yapan orta ve üst düzey yöneticilere yönelik kadına yönelik şiddetle mücadele farkındalık seminerleri gerçekleştirilecektir.
2.Kurumlararası Koordinasyon ve Politika Geliştirme	2.Şiddete sıfır tolerans anlayışının tüm plan, program ve politikalara yerleştirilmesi	2.3. Kadına yönelik şiddetle mücadelede güçlü koordinasyon ve sektörler arası işbirliği teşvik edilecektir.	2.3.7. Kadına yönelik şiddetle mücadelede farklı ülkelerdeki sektörler arası işbirliği iyi uygulama örneklerinin yerinde incelenmesi için çalışma ziyaretleri gerçekleştirilecektir.
3. Koruyucu ve Önleyici Hizmetler	3. Koruyucu ve önleyici hizmetlerin etkin sunulmasına yönelik kurumsal kapasitenin geliştirilmesi	3.2 Sosyal hizmet kuruluşlarında şiddet mağduruna yönelik destek	3.2.11. Kadın konukevlerinde şiddet mağdurlarına yönelik manevi destek ve dini rehberlik hizmetlerinin etkinliği artırılabilecektir.

		hizmetleri uzmanlaşmış biçimde sunulacaktır.	
4.Toplumsal Farkındalık	4. Şiddetle topyekûn mücadele için toplumsal farkındalık ve duyarlılığın artırılması	4.2.Şiddetsiz bir toplum için bilinçlendirme faaliyetleri yürütülecektir.	4.2.11.Yurt dışında yaşayan Türk vatandaşlarına yönelik farkındalık ve bilinçlendirme çalışmaları gerçekleştirilecektir.
4.Toplumsal Farkındalık	4. Şiddetle topyekûn mücadele için toplumsal farkındalık ve duyarlılığın artırılması	4.5. Şiddete neden olan kalıp yargılar ile şiddeti yeniden üreten yapılarla mücadele edilecek, olumlu örnek ve uygulamalar geniş kitlelere aktarılacaktır.	4.5.4. Diyanet İşleri Başkanlığı’nda görev yapan din görevlilerine yönelik eğitim/seminerler düzenlenecektir. 4.5.5. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın üçer aylık vaaz ve hutbe planlamalarında Ulusal Eylem Planı kapsamında yer alan konulara yer verilecektir. 4.5.6. Aile ve Dini Rehberlik Büroları/Merkezleri aracılığıyla farkındalık artırma faaliyetleri sürdürülecektir. 4.5.7. Diyanet TV ve Diyanet Radyo’da bilgilendirici yayınlar yapılacaktır. 4.5.8. Diyanet TV ve Diyanet Radyo’da yapılan bilgilendirici yayınlar internet sitesinden de sürekli erişime açılacaktır. 4.5.9. Yerel radyo ve TV’lerde muftuluklerce programlar yapılacaktır

5. Veri ve İstatistik	5. Sistematik, güvenilir ve karşılaştırılabilir verilerin toplanması ve istatistiklerin üretilmesi	5.1. Verilerin düzenli olarak toplanması, istatistiklerin üretilmesi ve yayımlanması sağlanacaktır.	5.1.2. “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Veri ve İstatistik Çalışma Komisyonu” oluşturulacaktır. 5.1.3. Veri ve istatistiklerde ortak terminoloji ve standart tanımlar için “Kadına Yönelik Şiddet Terminoloji Sözlüğü” oluşturulacaktır. 5.1.5. Nitelikli ve karşılaştırılabilir veri toplanması ve analizine yardımcı olmak üzere “İdari Kayıt Veri Kılavuzları” hazırlanacaktır. 5.1.7. Kadına yönelik şiddete ilişkin resmi istatistik programında yer alan istatistikler uluslararası standartlar doğrultusunda gözden geçirilecektir. 5.1.8. Kadına yönelik şiddete ilişkin resmi istatistiklerin düzenli olarak yayınlanarak kamuoyuyla paylaşılmasının sağlanacağı “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Veri Bankası” oluşturulacaktır.
5. Veri ve İstatistik	5. Sistematik, güvenilir ve karşılaştırılabilir verilerin toplanması ve istatistiklerin üretilmesi	5.2 Verilerin ilgili kurum/kuruluşlar arasında etkin paylaşımı için bütünsel veri tabanı oluşturulacaktır.	5.2.1. Kurumlar arası ortak veri tabanı için gerekli hukuki düzenleme yapılacaktır. 5.2.3. Veri tabanına temel oluşturacak kapsamlı gösterge setleri ve veri tabanı modeli oluşturulacaktır.

			5.2.4. Farklı ülkelerden iyi uygulama örneklerinin paylaşılmasına yönelik uluslararası çalıştay düzenlenecektir. 5.2.5. Kilit veri kaynakları haritalandırılacak, paylaşılacak veriler belirlenecek ve gerekli veri paylaşım protokolleri imzalanacaktır. 5.2.6. Kurumlar arası ortak elektronik veri sistemi oluşturulacaktır.
5. Veri ve İstatistik	5. Sistematik, güvenilir ve karşılaştırılabilir verilerin toplanması ve istatistiklerin üretilmesi	5.3. Şiddetle mücadele alanında bilimsel araştırma altyapısı geliştirilecek ve düzenli araştırmalar yapılacaktır.	5.3.1. Kadına yönelik şiddet olgusunu ele alan bilimsel araştırmalar için teşvik uygulamaları yapılacaktır.
5. Veri ve İstatistik	5. Sistematik, güvenilir ve karşılaştırılabilir verilerin toplanması ve istatistiklerin üretilmesi	5.4. Yerel düzeyde özelleştirilmiş politikalar için 81 il ve bölge bazında “Kadına Yönelik Şiddet Risk Haritaları” hazırlanacaktır.	5.4.2.Haritalama çalışmasını yürütecek personele yönelik kılavuz hazırlanacak ve eğitim faaliyetleri gerçekleştirilecektir. 5.4.3.Haritalama öncesi saha incelemeleri gerçekleştirilecek; sonuçlar doğrultusunda ilgili parametreler belirlenecek ve haritalama metodolojisi oluşturulacaktır. 5.4.4. 81 il düzeyinde, istatistiki ve coğrafi bölge bazında ve ülke genelinde risk haritalaması gerçekleştirilecektir.

Yukarıdaki tabloda 3. Koruyucu ve Önleyici Hizmetler ile 4. Toplumsal Farkındalık konu başlıklarında belirtilen faaliyetlerde, Diyanet İşleri Başkanlığı “sorumlu kurum” olarak tanımlanmıştır. Diğer başlıklarda, Diyanet İşleri Başkanlığı’na “ilgili kurum” olarak görev verilmiştir.

3. Konu olan “Koruyucu ve Önleyici Hizmetler”le ilgili bölümde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın uzman personeli tarafından kadın konukevlerinde manevi destek ve dini rehberlik verileceği belirtilmiştir.²⁸ Bu hizmet DİB ile ASHB arasında 13 Kasım 2018 tarihinde imzalanan protokole dayanmaktadır.

2023 yılında yayınlanan Cumhurbaşkanlığı Genelgesi’nde de kadına yönelik şiddetle mücadelenin çok boyutlu bir mesele olduğu, o nedenle de kamu kurumları, sivil toplum ve özel sektörün birlikte ele alması ve çalışması gereken bir konu olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu çerçevede Cumhurbaşkanlığı Genelgesi’nde 4/7/2006 tarihli ve 26218 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2006/17 Sayılı Başbakanlık Genelgesi ile düzenlenen “Kadına Yönelik Şiddet İzleme Komitesi”nin adı “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Koordinasyon Kurulu” (Koordinasyon Kurulu) olarak değiştirmiştir. Ayrıca Kurul, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı başkanlığında çeşitli devlet kurumlarıyla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da olduğu bir kurul olarak yeniden düzenlenmiştir.²⁹

Kadının Güçlendirilmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na bağlı çalışan Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2024-28), 2024 yılında yayınlanmıştır. Belgede kadın-erkek eşitliği anlayışının tüm ana plan ve belgelerde yer alması konusunda Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’nın koordinasyon görevi bulunduğu teyit edilmiş. Planda yer alan politika eksenleri altında ele alınmak üzere kesişen politika alanları belirlenmiş ve bunlar hem “Özel Politika Gerektiren Gruplar” hem de “Kesişen Çalışma Alanları” olarak iki başlıkta ele alınmıştır. Bu iki başlık, Plan’daki temel amaç, strateji ve faaliyetlerdeki önceliği göstermektedir. “Kesişen Çalışma Alanları” başlığı altındaki ilk gündem “Ailenin Güçlenmesi”dir. “Kadın-erkek eşitliği eğitimleri” ise beşinci sıradadır.

²⁸ ASHB (2021). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı (2021-2025). Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1793>) s.109

²⁹ Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele - Genelge 2023/16. T.C. Cumhurbaşkanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2290>)

Tablo 2 Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2024-28, Diyanet İşleri Başkanlığı’na Verilen Görevler

Konu	Strateji	Faaliyet
Eğitim	2. Zorunlu örgün eğitim kademelerinin tamamında kız çocuklarının net okullaşma oranının yüzde 100 seviyesinde yükseltilmesi	2.4. Hutbe ve vaazlarda kız çocukları ve kadınların eğitimi konusuna yer verilerek bilinç ve farkındalık arttırılacaktır
Eğitim	5. Hayat boyu öğrenme programı aracılığıyla kadınların sosyal ve ekonomik hayata etkin katılımlarının sağlanması	5.2.Yaygın eğitim kapsamındaki kursların düzenlendiği yerlerde çocuk bakım ve/veya oyun odaları yaygınlaştırılacak ve denetlenecektir 5.3. Yaygın eğitim kapsamındaki çeşitli kurs programlarında kadının güçlenmesi, kadın-erkek eşitliği konuları gözönünde bulundurulacaktır.

Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı 2024-28’de Sağlık, Ekonomi, Liderlik ve Karar Alma Mekanizmalarına Katılım ile Çevre ve İklim Değişikliği konularında Diyanet İşleri Başkanlığı’na herhangi bir görev tanımlanmamıştır.

Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı

15 Mayıs 2024 tarihinde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028)³⁰ yayınlanmıştır. Aile odaklı hazırlanan bu ilk kapsamlı belge, ailenin tehdit altında olduğu, toplumsal, ekonomik işlevlere haiz olduğu, “milli ve manevi değerlerin” kuşaklar arası aktarıcısı olduğu, bireyselleşmenin, evlilik yaşının gecikmesi ve çocuk sayısının azalmasının aileye yönelik ciddi tehditler oluşturduğu varsayımları üzerinden şekillenmiş, tüm bunlara karşı aileyi korumak üzere stratejiler geliştirmeyi hedeflemiştir. Vizyon belgesindeki hedefler belirlenirken, “cinsiyetsizleşme”, “insan fıtratına aykırı sapkın ideolojiler”, “aile bireylerini tehdit eden zararlı akımlar” gibi ifadelerle ailenin özellikle LGBTİQ+ hareketlerince tehdit edildiği algısının belirleyici olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede “Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı”nda, demografi, refah, sosyal politika ve hizmet, dijitalleşme ve çevre temaları ele alınmıştır. Bu kapsamda “Küresel Riskler ve Demografik Dönüşüm Karşısında Ailenin Korunması”, “Ailelerin Refah Düzeyinin Yükseltilmesi”, “Aile Odaklı Sosyal Politika ve Hizmetlerin Etkinliğinin Artırılması”, “Dijitalleşme Sürecinde Ailenin Desteklenmesi”, “Aileye Duyarlı

³⁰ ASHB (2024). Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028). T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2451>)

Çevre Politikaları ile Ailelerin Afet ve Acil Durumlara Dayanıklılığının Artırılması” olmak üzere beş temel stratejik amaç belirlenmiştir. Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da içinde olduğu birçok kamu kurumuna görevler verilmiştir.

Tablo 3 Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı’nda Diyanet İşleri Başkanlığı’na tanımlanan faaliyet alanları

Konu	Strateji	Faaliyet
1. Küresel Riskler ve Demografik Dönüşüm Karşısında Ailenin Korunması	1.1. Dinamik nüfus yapısı ile aile ve evlilik kurumunun korunması	1.1.3. Nüfusun aktif ve dinamik yapısının korunması kapsamında cinsel sağlık ve üreme sağlığı konularında verilen hizmetler ile sağlık okuryazarlığı konusunda aile bireyleri ve ebeveynlere eğitim ve farkındalık çalışmaları yaygınlaştırılacaktır. 1.1.5. Evlilik Öncesi Eğitim Programı ile Aile Eğitimi Programının içeriği güncellenecek ve bu eğitimler yaygınlaştırılacaktır.
1. Küresel Riskler ve Demografik Dönüşüm Karşısında Ailenin Korunması	1.2. Aileyi tehdit eden şiddet, zararlı akımlar ve alışkanlıklarla mücadelenin güçlendirilmesi	1.2.2. Küresel cinsiyetsizleştirme projeleri ile mücadele konusunda standartları ortaya koyan bir strateji belgesi hazırlanacaktır 1.2.5. Türkiye Bağımlılıkla Mücadele Programı ve Aile Eğitim Programı kapsamında gençlere ve ailelerine kötü alışkanlıklar, bağımlılık, dijital kumar ile oyun bağımlılığı konusunda bilgilendirici eğitimler düzenlenecektir. 1.2.9. Gençlerin Türk kültür ve tarih bilinci ile millî ve manevi değerlere sahip olarak yetişmeleri ve toplumsal hayata aktif katılımlarını sağlamak üzere etkinlikler, seminerler, atölyeler ve projeler yaygınlaştırılacaktır.
1. Küresel Riskler ve Demografik Dönüşüm Karşısında Ailenin Korunması	1.3. Ailenin korunması ve güçlendirilmesine yönelik	1.3.1. Uluslararası platformlarda ilgili

Karşısında Korunması	Ailenin	çalışmaların alanda artırılması	uluslararası etkinliğinin	mekanizmalar ve çalışmalar ile alanda karşılaşılan güçlükleri ortaya koyan bir analiz çalışması yapılacak, ilgili mekanizma ve çalışmaların artırılması ile ülkemizin mevcut olanlara katılımının sağlanması yönünde girişimlerde bulunulacaktır.
2. Ailelerin Refah Düzeyinin Yükseltilmesi	2. 6. Aile yaşam	6. Aile yaşam	becerilerinin desteklenmesi	2.6.1. Ailelerin temel yaşam becerilerini artırmaya yönelik ebeveynlik becerileri, iletişim becerileri alanlarında aile eğitimi yaygınlaştırılacaktır. 2.6.3. Aile ve dini rehberlik büroları/ merkezleri aracılığıyla ailelere dini rehberlik ve manevi danışmanlık hizmetleri yaygınlaştırılacaktır. 2.6.8. Kuran kursları ile camilerdeki vaaz ve hutbelerde ailenin yaşam becerileri, ailenin önemi ve aile değerleri temalı konulara yer verilerek yaygınlaştırılacaktır.
3. Aile Odaklı Sosyal Politika ve Hizmetlerin Etkinliğinin Arttırılması	3.7. Sosyal hizmetlere	3.7. Sosyal hizmetlere	erişimin ve kurumlar arası eş güdümün artırılması	3.7.2. Aile odaklı sosyal politika ve hizmetlerin yerel düzeyde özelleştirilmesi için sosyal risk haritası kılavuzu oluşturularak sosyal risk haritaları hazırlanacaktır 3.7.4. Ailelere yönelik sosyal hizmet sunumu gerçekleştiren tüm kurumların uygulamada iş birliği sağlamaları amacıyla iş akışları ve ulusal vaka yönetimi uygulama planı oluşturulacaktır. 3.7.5. Arz odaklı sosyal hizmetlerin yaygınlaştırılmasına yönelik yereldeki aktörlerle bilgilendirme toplantıları yapılacaktır. 3.7.6. Koruyucu aile hizmetinin

		yaygınlaştırılmasına yönelik farkındalık çalışmaları gerçekleştirilecektir.
3. Aile Odaklı Sosyal Politika ve Hizmetlerin Etkinliğinin Arttırılması	3.9. Danışmanlık ve psikososyal destek hizmetlerinin niteliğinin artırılması	3.9.5. Ülkemizde yabancı uyruklu ailelerin uyum süreçlerini kolaylaştırmaya yönelik eğitim, rehberlik ve danışmanlık hizmetleri yaygınlaştırılacaktır
4. Dijitalleşme Sürecinde Ailenin Desteklenmesi	4.10. Medya ve teknolojinin bilinçli kullanımının teşvik edilmesi ve dijital bağımlılıkların azaltılması	4.10.2. Ebeveynler başta olmak üzere aile bireylerine medya okuryazarlığı ve bilinçli medya kullanımı, dijital ebeveynlik, siber zorbalık, dijital suçlar gibi dijital ortamdaki olası riskler ve güvenli dijital dünya konusunda koruyucu, bilgilendirici ve yönlendirici eğitim çalışmaları yaygınlaştırılacaktır. 4.10.8. Kuşaklararası iletişimi güçlendirme ve kültürel değerleri etkili bir şekilde aktarmaya yönelik aile eğitimleri, etkinlikleri ve atölyeleri yapılacaktır. 4.11.1. Geleneksel medya ve yeni medya araçlarıyla yeni yapımlar tasarlanırken ailelere yönelik koruyucu, rehberlik edici, aile dostu olması gözetilecektir.
5. Aileye Duyarlı Çevre Politikaları ile Ailelerin Afet ve Acil Durumlara Dayanıklılığının Arttırılması	5.14. Afet ve acil durumlarda aile odaklı yaklaşımın geliştirilmesi	5.14.1. Afet ve acil durumlarda ailelere yönelik psikososyal destek hizmeti sunan personelin mesleki bilgi ve becerisini geliştiren eğitimler yaygınlaştırılacaktır.
5. Aileye Duyarlı Çevre Politikaları ile Ailelerin Afet ve Acil Durumlara Dayanıklılığının Arttırılması	5.15. İklim değişikliği ile mücadeleyle ilişkin ailelerin bilgi ve farkındalığının artırılması	5.15.1. Ailelerde çevre bilincinin oluşması amacıyla “İklim Değişikliği ile Mücadele” ve “İklim Okuryazarlığı” ve “Sıfır Atık” konusunda farkındalıklarını artırmaya yönelik çalışmalar yapılacaktır. 5.15.3. Enerji verimliliği ve enerji tasarrufuna yönelik aile bireylerinin davranış,

		değişikliğini farkındalık çalışmalar artırılacaktır.	amaçlayan oluşturucu
--	--	--	-------------------------

Tablodaki 2.6.3 ve 2.6.8. sayılı faaliyetlerde DİB “sorumlu kurum”; bu iki faaliyet dışında, diğer faaliyetlerin tamamında “ilgili kurum” olarak tanımlanmıştır.

Belgede, ailenin güçlendirilmesinden söz edilmekte, ancak toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ve kadının güçlendirilmesi göz ardı edilmektedir.

Din Hizmetlerinin Yürütülmesinde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Normuna Uyum

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Kurumsal Yapısının Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Açısından İncelenmesi

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yetki, görev ve sorumlulukları; Anayasa’nın 136. maddesinde “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir” şeklinde tanımlanmıştır. 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 1. Maddesinde ise; “İslam dininin inanç ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” şeklinde ifade edilmiştir.³¹ Bu çerçevede “aile, kadın, genç, engelli ve toplumun diğer kesimlerini dini konularda aydınlatmak ve rehberlik yapmak” da DİB’nin görev ve sorumlulukları içinde tanımlanmıştır.³²

Bugüne kadar Diyanet İşleri Başkanı olmuş, biri vekaleten görev yapmış olmak üzere 18 başkanın tamamı erkeklerden seçilmiştir. Günümüzde ilk defa, DİB’ndaki **5** Başkan yardımcısından sadece **1**’i kadındır.

DİB üst kuruluna bağlı olarak Diyanet Akademisi, Musrafları İnceleme ve Kiraat Kurulu, Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü ve Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü birimleri bulunmaktadır.³³ Toplam **16** birimin **1**’inin başında kadın bulunmaktadır. Sadece Eğitim Hizmetleri Genel Müdürü kadındır.

³¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 18.

³² İbid, s.20.

³³ <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Indeks/> (erişim tarihi: 27.7.2024).

DİB’nın tüm birimlerinde **140.185** kişi çalışmaktadır. Bunların **110.874’ü** erkek, **29.311’i** kadındır. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere DİB bünyesinde kadın çalışan sayısı yıllara göre az oranda artmış olmakla birlikte halen erkeklerin çok gerisindedir.

Tablo 4 Yıllara Göre DİB Çalışan Sayısı ve Oranları

Yıl	Cinsiyet	Sayı	Oran (%)
2021	Erkek	105.445	81
	Kadın	25.063	19
	Toplam	130.508	
2023	Erkek	110.874	79
	Kadın	29.311	21
	Toplam	140.185	

Kaynak: DİB Strateji Geliştirme Bakanlığı, İstatistikler,
<https://stratejigelistirme.diyonet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Yine karşılaştırmalı olarak 2021-2023 verilerine baktığımızda, çalışanlar arasında yaş ve cinsiyet arasındaki ilişki de oldukça önemli verilere ulaşmamızı sağlıyor. DİB’nda çalışanların yaşları yükseldikçe, çalışanlar arasındaki kadın oranı düşüyor. Bu da bize, DİB’nda kadın istihdamı olanağının son yıllarda arttığını gösteriyor.

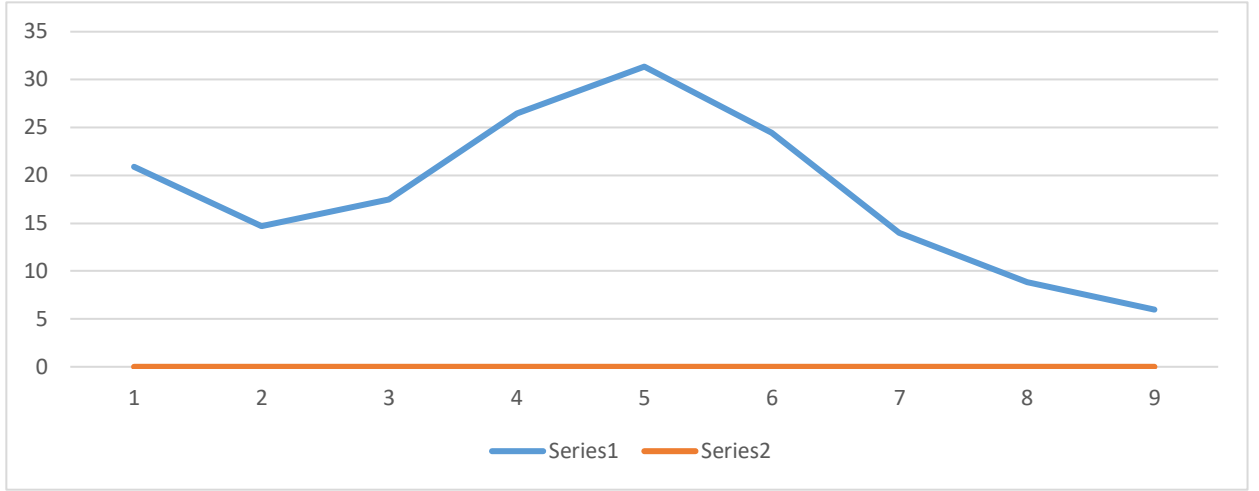
Tablo 5 DİB’nda Yaş Dağılımına Göre Kadın-Erkek Sayıları

		Toplam	18-23	24-29	30-35	36-41	42-47	48-53	53-59	60+
2021	Erkek	105.445	1727	14.905	13.914	18.645	18.751	20.161	13.927	3415
	Kadın	25.063	145	2923	4782	7896	5509	2470	1167	171
	Toplam	130.508	1872	17.828	18.696	26.541	24.260	22.631	15.094	3586
2023	Erkek	110.874	4213	20.017	16.152	17.031	20.057	17.138	13.007	3259
	Kadın	29.311	726	4246	5812	7778	6488	2792	1262	207
	Toplam	140.185	4939	24.263	21.964	24.809	26.545	19.930	14.269	3466

Kaynak: DİB Strateji Geliştirme Bakanlığı, İstatistikler,
<https://stratejigelistirme.diyonet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Oransal olarak bakıldığında en küçük yaş grubunda kadın oranı %21 iken, erkek oranının %79 olduğunu görüyoruz. Oysa en büyük yaş diliminde %94 olan erkek oranına karşı %6 kadın bulunmaktadır. DİB’nda yaş arttıkça kadın çalışan sayısı azalmaktadır. Kadınların oransal olarak en yoğun oldukları yaş aralığı %31 oranı ile 36-41 yaşlarıdır. Kadın istihdamının yüksek olduğu yaş aralığı 30’lu yaşlarla yükseliyor, 50’li yaşlarla ise tekrar düşüşe geçiyor.

Şekil 1 Yaş dağılıma göre DİB’nda çalışan kadın oranı

Kaynak: Grafik DİB’nin yıllık raporlarındaki verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

DİB’ndaki çalışan profili açısından açık veriler üzerinden ulaşılabilecek diğer bir rakam ise hizmet süresine göre kadın ve erkek sayılarındaki dağılımdır. Yaş dağılımındaki benzer tablo hizmet süresinde de karşımıza çıkmaktadır. Hizmet süresi arttıkça kadınların sayısı azalmakta. Verilere bakıldığında DİB’nda çalışan kadınların hizmet sürelerinin erkeklerden daha az olduğu görülmektedir.

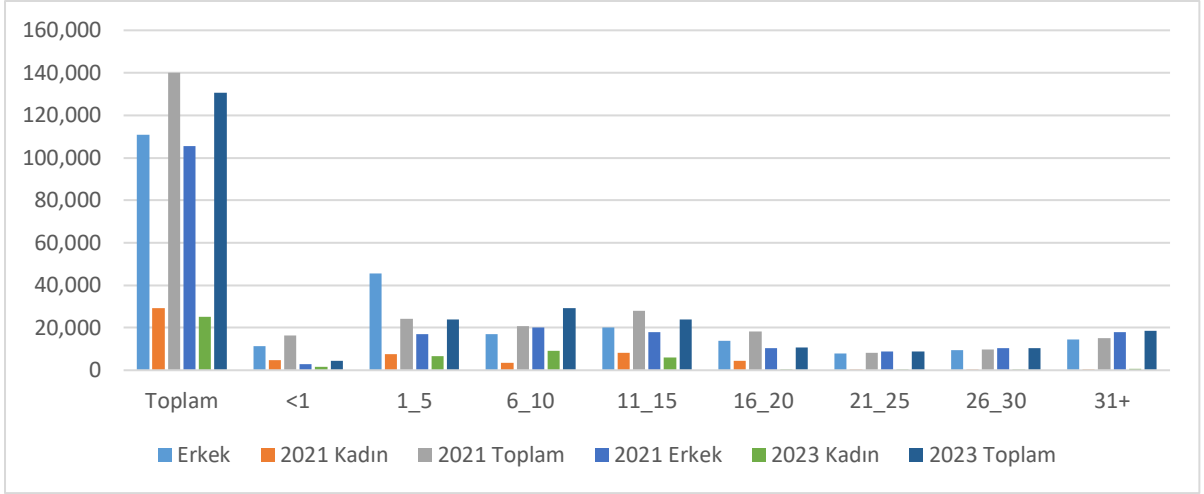
Tablo 6 DİB’da çalışan personelin hizmet sürelerine göre cinsiyet dağılımı

		Toplam	<1	1-5	6-10	11-15	16-20	21-25	26-30	31+
2021	Erkek	110.874	11.486	16.558	17.060	20.009	13.915	7.984	9.418	14.444
	Kadın	29.311	4.758	7650	3546	8081	4392	88	293	503
	Toplam	140.185	16.244	24.208	20.606	28.090	18.307	8072	9711	14.947
2023	Erkek	105.445	2.744	17.131	20.240	17.886	10.489	8.693	10.269	17.993
	Kadın	25.063	1.723	6.718	9.106	6.070	362	240	280	564
	Toplam	130.508	4.467	23.849	29.346	23.956	10.851	8.933	10.549	18.557

Kaynak: DİB Strateji Geliştirme Bakanlığı, İstatistikler,
<https://stratejigelistirme.diyenet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Grafikte çok daha açık bir biçimde görüleceği üzere hizmet süresi 1 yıldan az olan DİB çalışanları arasında kadın çalışan oranı diğer çalışma aralıklarına göre yüksektir. En yüksek kadın çalışan oranı yüzde 38 ile DİB’nda 1 yıldan az çalışanlar arasındadır. 21-25 ve 26-30 yılları arasında ise yüzde 2.6 oranlarıyla, DİB’nda kadın çalışan oranları en az orana sahiptir. En az kadın çalışan dilimini %3 ile 60+ dilimi takip etmektedir.

Şekil 2 DİB’da çalışan personelin hizmet sürelerine göre cinsiyet dağılımı

Kaynak: DİB Yıllık rapor ve istatistikler verilere dayanarak hazırlanmıştır.

Din Hizmetleri sözkonusu olduğunda DİB’nin dini konularda en üst yorum mercii Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK)’dur. DİB’nin telefon, e-posta ya da bizzat başvuran vatandaşlara dini konularda yorumlar yapması yetkisi DİYK’na sorulan sorulara verilen yanıtlarla uygulanmaktadır. Bu durumda DİYK’in bir tür fetva kurumu gibi çalıştığını söyleyebiliriz. Daha önceki raporlarda yer verdiğimiz üzere DİYK’e soruları soranların cinsiyet dağılımında kadınlar daha fazladır. 2021 itibariyle soruların kimler tarafından sorulduğu, hangi cinsiyetin daha fazla soru sorduğuna dair herhangi bir veriye ulaşamamıştır. Önceki verilere dayanarak, daha çok kadınların sorularına cevap veren DİYK’in yönetiminde de kadın sayısının fazla olması beklenir. Ancak DİYK yönetiminde de kadın sayısı oldukça azdır.

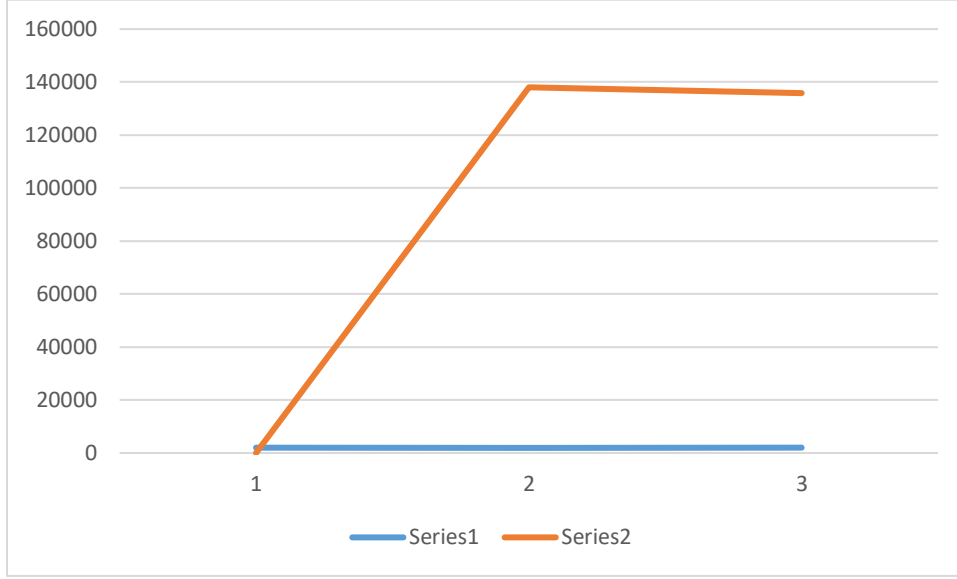
Tablo 7 Din İşleri Yüksek Kurulu Yönetiminde Cinsiyet Dağılımı

Din İşleri Yüksek Kurulu	Toplam	Erkek	Kadın	Kadın oranı (%)
Başkan	1	1	0	0
Başkan Vekili	1	1	0	0
Kurul üyesi	14	14	0	0
Kurul sekreteri	1	1	0	0
Kurul Uzmanı	52	48	4	7.6
Uzman Yardımcıları	8	7	1	12.5
Diyanet İşleri Uzmanı	2	1	1	50
Astronom	4	3	1	%25

Kaynak: <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/>

DİB’nin kurumsal yapısındaki toplumsal cinsiyet eşitliğini takip etmek açısından veri takibi yapılması gereken bir diğer DİB’ne bağlı kurum da müftülüklerdir. Müftülüklere ilişkin son 3 yıla ait verilere baktığımızda müftülüklerde çalışan sayısının yıllara göre önce artış daha sonra da küçük bir düşüş gösterdiğini görüyoruz. DİB’nde 2021 yılında 127.047, 2022 yılında 138.016 ve 2023 yılında 135.744 kişi çalışmaktadır. Müftülüklerde çalışanların cinsiyet dağılımına ilişkin herhangi bir veriye ulaşamamıştır. Henüz Türkiye’de bir kadın müftü olarak da atanmamıştır.

Şekil 3 DİB’nin Yıllara göre Müftülük Çalışanlarının Sayısal Oranı

Kaynak: DİB yıllık rapor verilerine dayanarak hazırlanmıştır.

Bu verilerden çıkaracağımız sonuç şudur: Diyanet İşleri Başkanlığı yaş ortalaması yüksek erkekler tarafından yönetilmektedir. Tüm verilerin teyit ettiği üzere personel kapasitesi ve etkinlik gücü artan DİB’nin bütçesi de buna bağlı olarak hızlı bir biçimde artmaktadır. Diyanet’e hem personel hem de diğer hizmetler için ayrılan bütçe 2022’den 2023’e tam iki kat artmıştır. Ancak 2021-2022-2023 dönemini kapsayan bu rapor çerçevesinde DİB’nin bütçesinin toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı hale getirilmesiyle ilgili yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Tablo 8 DİB Yıllara Göre Bütçesi

Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi

	2021 yılı bütçe harcaması (TL)	2022 yılı bütçe harcaması (TL)	2023 yılı bütçe harcaması (TL)
	10.597.622.663	23.137.441.067,53	46.890.889.916,62
Personel Giderleri			
	1.831.893.327	22.321.710.432,02	45.383.830.937,06
Diğer Cariler			
	344.476.110	815.730.635,51	1.507.058.979,56
	103.878.594	303.417.310,10	725.627.948,48
	161.510.953	111.502.930,45	294.291.797,82
	13.039.381.647	23.552.361.308,08	47.910.809.662,92

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Faaliyet Raporlarında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine İlişkin Konular ve Norm Değişikliği

Önceki CEİD İzleme raporunda açık bir biçimde ifade edildiği üzere, DİB’nin tüm raporlarından toplumsal cinsiyet eşitliği kavramı 2018 itibarıyla çıkarılmıştır.³⁴ Daha önce “eşitlik” yerine “adalet” kavramı tercih edilirken, 2021’den sonra ortaya konulan tüm resmi rapor ve politika belgelerinde DİB, ilgili politikalarını, kadını merkezine yerleştirecek şekilde aileyi güçlendirmek üzerinden kurmuştur. 2021’den sonra DİB’na ait belgelerde “toplumsal cinsiyet adaleti” kavramına da rastlanmamaktadır.

2021 itibarıyla DİB tarafından yürütülen temel faaliyet alanlarından toplumsal cinsiyet eşitliği açısından önemli iki konudan biri aile, diğeri de manevi danışmanlıktır. Aile politikaları konusundaki analizler önceki rapordan da takip edebilir.³⁵ Bu rapor çerçevesinde ilave olarak “manevi danışmanlık” meselesine değinebiliriz.

Öğrenci yurtları, hastaneler, cezaevleri, sevgi evleri, kadın konukevleri gibi farklı sosyal alanlarda; gençlere, hastalara, mahkûmlara, çocuklara, engellilere, mültecilere, şiddet mağdurlarına, madde bağımlılarına din eğitimi, sosyal ve kültürel içerikli din hizmeti, manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti vermek Diyanet İşleri Başkanlığı’nın görev alanı içinde tanımlanmıştır. DİB ile Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı arasında imzalanan protokol çerçevesinde çocuk evi, çocuk evleri sitesi ve çocuk destek merkezi, kadın konukevi ve huzurevi gibi sosyal hizmet kurumlarında 31 Aralık 2021 tarihi itibarıyla vaiz, din hizmetleri

³⁴ T.C Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı 2021, 2022, 2023 İdare Faaliyet Raporları, www.diyanet.gov.tr.

³⁵ Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>)

uzmanı, Kur’an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin-kayyım unvanlarındaki **2.273** Diyanet personeli “manevi danışmanlık” desteği vermiştir.

Manevi destek veren “uzmanlar”ın çoğunluğu şiddet görmüş kadınlara ne tür bir psikolojik destek verdiği, uzmanlıkları için psikoloji eğitimi alıp almadığı, manevi destek vermeye yetkin olup olmadığı konusunda yapılmış herhangi bir çalışma yoktur. Bu eğitimlerin yürütülmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği uyulup uyulmadığına dair de herhangi bir veriye, analize ulaşmak mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan, kadın hakları bağlamında DİB’nin ele aldığı tek konu “kadına yönelik şiddet”tir. Hatta kadına yönelik şiddet konusunda da çoğu konu kadın hakları değil “aile birlik ve bütünlüğünün korunması” bağlamında ele alınmaktadır. Yürütülen faaliyetler ve üretilen politika belgelerinden bunu takip etmek mümkündür.

Diyanet İşleri Başkanlığı İdare Faaliyet Raporlarında (2021-2022-2023) “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele” Konusu

25-27.11.2021 tarihinde DİB tarafından Ailenin Korunması ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesinde Toplumsal Farkındalığın Sağlanması hususunda etkin faaliyetler gerçekleştirilmesi amacıyla 14 ilde bölgesel programlar gerçekleştirilmiştir.

14.01.2021 tarihinde Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Ulusal Eylem Planı (2016- 2020) izleme ve değerlendirme çalışmaları kapsamında, DİB’nin sorumlu/ilgili olduğu faaliyetlere ilişkin 2020 yılında yürütülen ve 2021 yılında yürütülmesi planlanan çalışmaları izleme formlarına işlenerek Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na gönderilmiştir.

27.07.2021 tarihinde TBMM kadına yönelik şiddetin sebeplerinin tüm yönleriyle araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla kurulan Meclis araştırması komisyonu çalışmalarında değerlendirilmek ve hazırlanacak esas rapora katkı sağlamak üzere DİB’nin kadına yönelik şiddet ve aile içi şiddetin önlenmesine yönelik görüş ve yaklaşımları, yürütülen faaliyetler, Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı (2016-2020) ve Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Koordinasyon Planı (2020-2021)’nin uygulanmasına yönelik faaliyetler, kurumsal kadın ve erkek personel istatistiki verileri ile alınması gereken önlemlere ilişkin bir rapor hazırlanarak ilgili kuruma gönderilmiştir.

28.07.2021 tarihinde Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Eylem Planı (2021-2025) kapsamında oluşturulacak komisyon çalışmalarına katkı sağlanmıştır.

24.09.2021 tarihinde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından koordine edilecek olan Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı(2021-2025)’na ilişkin 5 yıllık planlama toplantısına katılım sağlanmıştır.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Koordinasyon Planı (2020-2021) kapsamında gerçekleştirilen faaliyetleri değerlendirmek amacıyla yıl boyunca yüz yüze ve çevrim içi olarak her ay düzenlenen “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Teknik Kurulu” toplantılarına katılım sağlanmıştır.

25.11.2021 tarihinde gerçekleştirilen Kadına Yönelik Şiddet İzleme Komitesi toplantısına Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Dr. Burhan İşliyen katılmıştır.

Aile İçi Şiddetin Önlenmesi Konusunda Yapılacak Çalışmalar kapsamında Ailemde Merhamet İstiyorum başlıklı sunum ile yatılı Kur-an kursu öğrencilerine seminer verilmesi ve Aile ve Dinî Rehberlik Büro/Merkezlerince kadına yönelik şiddetin önlenmesine katkı sağlamaya ve bu konuda duyarlılığın artırılmasına yönelik projeler hazırlanması konusunda 11.10.2021 tarihinde 81 il müftülüğüne bir talimat gönderilmiştir.

25 Kasım 2021 tarihinde Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Günü nedeniyle “Şiddet İnsan Onuruyla Bağdaşmaz” konulu bir sunum hazırlanmış, bu tema çerçevesinde programlar yapılmak üzere 81 il müftülüğüne gönderilmiştir.

24-26.11.2022 tarihinde “Ailenin Korunması ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesinde Toplumsal Farkındalığın Sağlanması Projesi” kapsamında düzenlenen eğitim programına katılım sağlanmıştır (Ordu/Denizli).

30.11.2022 Ankara’da “Aile ile İlgili Güncel Meseleler Çalıştayı”na katılım sağlanmıştır.

13.12.2022 “Kadınlara Özgü Haller” konulu (online) seminer verilmiştir.

21-27 Kasım 2022 tarihleri arasında “25 Kasım Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Günü Çevrim İçi Aile Sohbetleri” kapsamında “Ailede Öfke Kontrolü” başlıklı seminerler verilmesi ve kadına yönelik şiddet konusunda farkındalık artırma faaliyetleri gerçekleştirilmesine yönelik 81 il müftülüğüne talimat gönderilmiştir.

24-26 Kasım 2022 tarihleri arasında “Ailenin Korunması ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesinde Toplumsal Farkındalığın Sağlanması” projesi kapsamında DİB’nin üst düzey yönetici ve bazı il müftülerimizin katılımıyla 12 ilde panel, işyeri/kahvehane ziyareti türünde etkinlikler yapılmıştır.

02 Aralık 2022 tarihinde “Ailenin Korunması ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesinde Toplumsal Farkındalığın Sağlanması Projesi Değerlendirme Toplantısı” 12 ilde panel ve işyeri/kahvehane ziyaretleri gibi etkinliklere katılan DİB personeli ile yapılmıştır.

a) Çocuklara Yönelik Faaliyetler

DİB’nin 2016 yılı itibarıyla kreşler açmaya başlamış olması ve Kur-an Kursları’na katılımda yaş sınırının ortadan kalkmasıyla birlikte, DİB’nin çocukları 4 yaşından itibaren Kur-an kurslarına kabul etmesi, kurumun çocuk politikası açısından iki kırılma noktası olarak kabul edilebilir.

Kur-an kurslarında yaş sınırının kalkması Kanun Hükmünde Kararname ile 633 sayılı Kanunun ek 3’üncü maddesinin 2011 yılında yürürlükten kaldırılmasıyla mümkün olmuştur. Madde şöyle der:

“İlk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri dışında, Kur'an-ı Kerim ve mealini öğrenmek, hafızlık yapmak ve dini bilgiler almak isteyenlerden ilköğretimi bitirenler için Diyanet İşleri Başkanlığınca Kur-an kursları açılır. Bu kurslardaki din eğitim ve öğretimi kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcilerinin talebine bağlıdır. Ayrıca ilköğretimin 5 inci sınıfını bitirenler için tatillerde ve Milli Eğitim Bakanlığının denetim ve gözetiminde yaz Kur-an kursları açılır. Kur-an kurslarının açılış, eğitim öğretim ve denetimleriyle bu kurslarda okuyan

öğrencilerin barındığı yurt veya pansiyonların açılış ve çalışmalarına dair hususlar yönetmelikle düzenlenir”³⁶

Ardından DİB 2013 yılında 4-6 yaş arası çocuklar için Kur-an kursu eğitimleri başlatılmıştır.³⁷ Bu defa, okul öncesi eğitimin zorunlu hale getirilmesiyle, Kur-an kurslarına devam eden çocukların bu döneminin zorunlu okul öncesi eğitimden sayılması için Milli Eğitim Şurası’na teklif sunulmuştur. 2021 yılında Milli Eğitim Şurası’nda bu konunun tartışılmasına ve 2021 DİB 2021 Yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu’nda ele alınmasına tepkiler artınca DİB şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 Yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu içerisinde yer alan, Eğitim Hizmetlerine Yönelik Planlanan Faaliyetler’in 3. maddesindeki, ‘4-6 yaş grubu Kur-an kurslarının okul öncesi zorunlu eğitimden sayılmasına yönelik MEB ve ilgili akademisyenlerle toplantı gerçekleştirilecektir.’ ifadesi, Milli Eğitim Bakanlığı’nın 5 yaş için uyguladığı okul öncesi zorunlu eğitimin yerine 4-6 yaş Kur’an kurslarının getirilmesi olarak yorumlanması doğru değildir.

Söz konusu maddede 4-6 yaş grubu Kur-an kurslarını tercih eden ailelerin ve kurslara devam eden öğrencilerin mağdur olmaması için bu dönemlerinin zorunlu eğitim çerçevesinde değerlendirilmesinin müzakere edilmesi planlanmaktadır.

Burada amaçlanan, Kur-an kurslarının zorunlu hale getirilmesi değil, Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 yaş Kur’an kurslarını tercih eden velilerin çocuklarının da zorunlu olarak düşünülen okul öncesi eğitimi almış kabul edilmeleridir.”³⁸

Diyanet Çocuk Kreş ve Gündüz Bakımevi, DİB din eğitimi hizmetleri konseptine uygun bir şekilde 4-6 yaş Kur’an kursları müfredatını da içerisinde barındıran sosyal-kültürel etkinliklerle desteklenmiş bir eğitim programına dönüştürülmüştür. 2021 yılında 75 öğrenci eğitim görmüştür.

2023 yılında ise Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet Çocuk Kreş ve Gündüz Bakımevi Yönergesi 05.01.2023 tarihli ve 3248386 sayılı Başkanlık Onayı ile yürürlüğe girmiştir. Aynı yıl Diyanet Çocuk Kreş ve Gündüz Bakımevi’nde 125 öğrenci eğitim görmüştür.³⁹ Öğrenci sayısındaki artış dikkat çekicidir.

Öte yandan yine DİB’nin öncülüğünde DİB, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ve Gençlik ve Spor Bakanlığı ile imzalanan protokoller kapsamında düzenlenen 2011 yılından itibaren uygulanan Değerler Eğitimi kampları da bir başka DİB’nin çocuklara yönelik önemli icraatlerindendir. 2021 yılında Değerler Eğitimi kampları için 40 personel görevlendirilmiştir. Düzenlenen kamplara, çocuklara hediye edilmek üzere Diyanet Çocuk dergisi ve muhtelif yayınlardan 1000’er adet gönderilmiştir.

Tüm bunlara ilave olarak 2021-2022 yıllarında ÇEDES (Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum Projesi) Projesi Eğitim Semineri 700 Şube Müdürleri, İl ve İlçe Proje

³⁶ “Kuran Kurslarında yaş sınırı kalktı”, Anadolu Ajansı, 17.09.2011, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/kuran-kurslarında-yas-siniri-kalkti/412395> (erişim tarihi: 13.7.2024).

³⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur’an Kursları”, Diyanet Haber, 11 Ekim 2017, <https://diyanet.tv/diyanet-isleri-baskanligi-4-6-yas-kuran-kurslari#:~:text=Diyanet'in%20ilk%20olarak%202013,yard%C4%B1mseverlik%20gibi%20g%C3%BCzel%20al%C4%B1%C5%9Fkanl%C4%B1klar%20kazan%C4%B1yor> (erişim tarihi: 13.7.2024).

³⁸ “Diyanet’ten 4-6 Yaş Kur’a Kurslarına İlişkin Açıklama”, 16 Eylül 2021, <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/32732/diyanetten-4-6-yas-kuran-kurslarına-iliskin-aciklama> (erişim tarihi: 14.7.2024).

³⁹ (2023 raporu, 57)

Koordinatörleri, Manevî Danışmanlar (kadın-erkek karışık) hizmet içi eğitimden geçmiş; ÇEDES projesinin değerlendirilmesi amacıyla 2’si 2022 yılında olmak üzere 3 çalıştay gerçekleştirilmiştir.

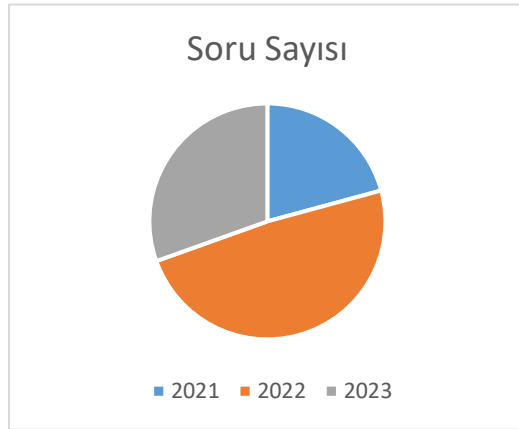
Çocuklara dönük bu projeler yürütülürken, DİB ile MEB yakın çalışmaya başlamış ve işbirliği yaptığı konuları arttırmıştır. ÇEDES projesinde katılımcı kız-erkek sayılarının eşit olması dışında toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda çocuklara bilgi vermek, farkındalığı arttırmakla ilgili herhangi bir ibare yer almamaktadır.⁴⁰

Din İşleri Yüksek Kurulu’nun (DİYK) Aile ve Kadın Sorunları Konusundaki Dini Yorumları

Din İşleri Yüksek Kurulu’nun dini konularda fetva veren bir kurum gibi çalıştığından daha önce de söz etmiştik. Camilerin yönetimi DİYK tarafından yapılmakta, hutbeler DİYK tarafından hazırlanmaktadır. Aile ve Dini Rehberlik Büroları da yine DİYK altında çalışmalarını sürdürmektedir. Hac ve Umre ziyaretleri de yine DİYK tarafından organize edilmektedir. DİYK’in din hizmetleri açısından DİB içindeki en yetkin birim olduğu söylenebilir.

DİB Din İşleri Yüksek Kurulu DİB’na gelen tüm soruları cevaplandırmayla ilgili süreci de DİYK yönetmektedir. DİB Alo 190 Dini Soruları Cevaplandırma hattına 2021 yılında **770.003**, 2022 yılında **1.806.830** ve 2023 yılında **1.129.935** adet dini soru gelmiş ve tüm bu sorular cevaplandırılmıştır.

Şekil 4 DİB Alo 190 Dini Soruları Cevaplandırma Hattına Gelen Soru Sayısı

2021 öncesi DİB İdare Faaliyet Raporlarında, soruları yöneltenlerin cinsiyet dağılımı, en çok soru sorulan konulara ilişkin bilgilere ulaşabilmek mümkündü ancak, rapor çerçevesinde ele aldığımız 2021-2022-2023 DİB İdare Faaliyet Raporlarında soruları yöneltenlerin cinsiyet dağılımı ya da soruların nitelikleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kaynak: DİB yıllık rapor verilerine dayanarak hazırlanmıştır.

Alo 190 Telefon hattı dışında fetva.diyamet.gov.tr ve e-devlet üzerinden de DİB’na sorular iletilmektedir. 2021 yılında fetva.diyamet.gov.tr üzerinden **56.189** ve e-Devlet üzerinden **29.140** soru talebi alınmış ve cevaplandırılmış; 2022 yılında fetva.diyamet.gov.tr üzerinden 518 ve e-Devlet üzerinden gelen **51.828** soru cevaplandırmıştır. 2023 yılında ise DİYK **516** adet resmî başvuru ile fetva.diyamet.gov.tr ve e-Devlet üzerinden gelen **49.028** soruyu cevaplandırmıştır.

⁴⁰ Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum Projesi Uygulama Usul ve Esasları, https://serinhisar.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_04/06151939_PROJE_CALIYMA_USUL_VE_ESASLARI.pdf (erişim tarihi: 23.7.20124).

DİB’na gelen soruların bir kısmı Medeni Kanun’un alanına giren konuları içermektedir, diğer bir kısmı ise Tıp biliminin alanına giren kadın sağlığı ile ilgili konulardır. Bu konularla ilgili 2021, 2022 ve 2023 yılında önceki raporlarda belirtilenlere ek bazı sorular hatta ulaşmış ve bunlar da cevaplandırılmıştır. Sorulara yönelik cevapların hiçbirinde toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin bir ilke takip edilmemektedir.

Medeni Kanun’un Alanına Giren Konularda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Faaliyetleri

DİB’nın Türk Medeni Kanunu’nun alanına giren konulara ilişkin yaptığı açıklama ve faaliyetlerle ilgili 2021’den bu yana en fazla tepki çeken konu “evlat edinme koşulları”, “Nafaka Süresi” ve “Evlenme yaşı” ile ilgili olmuştur.

Evlat Edinme

Türk Medeni Kanunu’nun 312. maddesi “evlat edinme”nin yasal şartlarını açıklar. DİB 2023 Kahramanmaraş depremi ertesinde kendisine ulaşan sorular üzerine Medeni Kanun’un kapsamına giren evlat edinme ile ilgili verdiği fetvada, kanunun öngördüğünün aksine, evlat edinilen çocuğun, biyolojik çocukla eşit haklara sahip olamayacağını söyledi. DİB Din İşleri Yüksek Kurulu’nun, daha sonra gelen tepkiler üzerine sayfasından kaldırdığı açıklamasında şöyle denilmekteydi:

“Dinimizde kimsesiz çocukların bakım ve gözetilmesi tavsiye edilmiş olmakla birlikte hukuki birtakım sonuçlar doğuran evlatlık müessesesi kabul edilmiş değildir. Buna göre evlat edinenle evlatlık arasındaki bu ilişki sebebiyle bir evlenme engeli doğmadığı gibi evlatlığın kendi öz anne, babası yerine evlat edinenin nesebine kaydedilmesi de caiz değildir.”⁴¹

Her ne kadar DİB gelen tepkiler üzerine açıklamayı sitesinden kaldırmış olsa da DİB’nın sayfasında “Koruyucu aile olmanın hükmü nedir?” sorusuna yönelik şu cevap halen durmaktadır:

“İslam’ın ilk yıllarında eski geleneğin devamı olarak bir süre muhafaza edilen evlatlık kurumu, Medine döneminde nazil olan “Allah, evlatlıklarınızı öz çocuklarınız (gibi) kılmamıştır.” (el-Ahzab, 33/4) mealindeki ayetle kaldırılmış, ardından gelen ayette de evlatlıkların evlat edinenlere değil asıl babalarına nispet edilmesi emredilmiştir. Buna göre dinimizde kimsesiz çocukların bakım ve gözetilmesi tavsiye edilmiş olmakla birlikte ‘hukuki sonuçlar doğuran bir evlatlık müessesesi’ kabul edilmiş değildir.

⁴¹ “Diyanet’ten Tepki Çeken Depremzede Evlatlık Fetvasıyla İlgili Açıklama”, Euronews, 17.02.2023, <https://tr.euronews.com/2023/02/17/diyanet-evlatlik-kurumuyla-igili-soruya-verdigi-fetvayi-tepkiler-uzerinesildi#:~:text=Buna%20g%C3%B6re%20dinimizde%20kimsesiz%20%C3%A7ocuklar%C4%B1n,gelmez%20ve%20miras%C3%A7%C4%B1l%C4%B1k%20ili%C5%9Fkisi%20do%C4%9Fmaz%22> (erişim tarihi: 11.7.2024).

Bunun tabii bir sonucu olarak evlatlığın nesebi, evlat edinene bağlanmaz, aralarında mahremiyet meydana gelmez ve mirasçılık ilişkisi doğmaz. Bununla birlikte evlatlık kurumu zaman zaman ‘koruyucu aile’ tarzında varlığını sürdürmüştür. İslam’ın evlatlık müessesesini kaldırması, yetim, öksüz ve kimsesiz çocuklarla ilgilenilmeyeceği anlamına gelmez. Çünkü İslam’a göre himayeye muhtaç çocuklara bakmak, onları beslemek, büyütmek büyük sevaptır ve bir insanlık ödevidir. Hz. Peygamber (s.a.s.), işaret ve orta parmağını göstererek “Ben ve yetimi himaye eden kimse cennette şöylece beraber bulunacağız.” (Buhari, Edeb, 24 [6005]; Müslim, Zühd, 42 [2983]) buyurmuştur. Bu itibarla, sevgiye, şefkate ve korumaya muhtaç kimsesiz çocuklar, kendilerine yardım eli uzatılarak, ailelerin yanında veya çocuk yuvalarında himaye edilmeli; eğitilip, sanat ve meslek sahibi yapılarak topluma kazandırılmalıdır. Fakat bunu yapmak için hiçbir kimsenin, çocuğun kendi soy kütüğü ile ilişkisini kesmeye, ona öz ana babasını unutturmaya hakkı olmadığı gibi onu kanuni mirasçıları arasına katması ve aile içi tesettür ve mahremiyet bakımından kendisine öz evlat gibi davranması da doğru değildir. Bunun yerine İslam’ın tavsiyesi; onu koruma altına almak, bakmak, büyütmek, maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak, hukuk ve helal-haram kuralları bakımından ona öz çocuk gibi değil, bir din kardeşi gibi muamele etmektir.”⁴²

Tüm bu fetva ve faaliyetlerde hiçbir biçimde toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin kriterler gözetilmemektedir. Alınan kararlar, verilen cevaplarda cinsiyet eşitliğinin nasıl gözetildiğine ilişkin bir veriye ulaşılamamıştır.

Nafaka Süresi

2021-23 yılları arasında Medeni Kanun bağlamında gündeme gelen iki konudan biri “yoksulluk nafakası” meselesidir. Yoksulluk nafakası, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu’nda düzenlenen nafaka türleri arasında yer alan ve boşanma yüzünden yoksulluğa düşecek tarafa yasada yazılı koşullar çerçevesinde, diğer taraftan geçiminin sağlanması için ödenmesi talep edilebilen nafaka türüdür.

4721/175/2’de Yoksulluk Nafaka’sı şöyle düzenlenmiştir: “2. Yoksulluk nafakası Madde 175- Boşanma yüzünden yoksulluğa düşecek taraf, kusuru daha ağır olmamak koşuluyla geçimi için diğer taraftan malî gücü oranında süresiz olarak nafaka isteyebilir. Nafaka yükümlüsünün kusuru aranmaz.”⁴³

“Süresiz nafaka” konusu ilk olarak TBMM’de 14 Ocak 2016 tarihinde kurulan “Aile Bütünlüğünü Olumsuz Etkileyen Unsurlar ile Boşanma Olaylarının Araştırılması ve Aile Kurumunun Güçlendirilmesi İçin Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Meclis

⁴² <https://kurul.diyaret.gov.tr/Diyaret-Dini-Soru-Arama-Listesi> (erişim tarihi: 13.7.2024).

⁴³ Türk Medeni Kanunu 4721, 175. Madde, 22.11.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim.6.7.2024).

Araştırması Komisyonu” Raporunun 6 Mayıs 2016 tarihinde açıklanmasının ardından gündeme gelmişti.

Bu tartışmalar nedeniyle Diyanet İşleri Başkanlığı’na da bu yönde iletilen sorular da arttı. Bunun ardından 2017 yılında DİB Din İşleri Yüksek Kurulu sayfasında nafaka ile ilgili şu açıklama yapıldı:

“İslâm’a göre evlilik devam ettikçe ve boşama hâlinde iddet süresince erkek, eşinin nafakasını temin etmekle sorumludur (el-Bakara, 2/233; en-Nisâ, 4/34; et-Talâk, 65/7; Buhârî, Nafakât, 1-3 [5351-5358]; Kâsânî, Bedâiu’s-sanâi’, 4/15-16). Dinen boşama olmadan mahkemeye boşanma davası açılmış ve kadın da evi terk etmemişse mahkeme devam ettiği sürece eşler evli hükmünde olduğundan, dava süresince de kadının nafakasını temin etme yükümlülüğü kocasına aittir. Bu yükümlülük mahkeme boşadıktan sonra başlayan iddet süresi bitinceye kadar devam eder. Ancak dinen boşanma gerçekleşmişse süreç devam etse bile İslâm hukukuna göre kocanın eşine yönelik nafaka borcu iddetin bitimiyle sona erer.”⁴⁴

Nitekim daha sonra Diyanet TV’den yapılan yayınlarla da nafakanın süresiz verilemeyeceği yönünde çeşitli açıklamalar yapıldı.⁴⁵

Aile ve Sosyal Hizmetler bakanı Mahinur Özdemir Göktaş, 26 Temmuz 2023 tarihinde konuyla ilgili açıklama yaparak “süresiz nafaka” tartışmalarını yeniden gündeme taşıdı:

“Ailenin güçlendirilmesi bizim öncelikli alanlarımızdan bir tanesi... Ben süresiz nafaka konusunu da önemsiyorum. Bazı insanlar 1990’lı yıllarda evlenmiş. Süresiz nafaka ödemek gibi uygulama kabul edilebilir olamaz. Dolayısıyla bunu da ele almak ve buna da dikkat etmek lazım. Eğer bir mağduriyet oluşuyorsa üstesinden gelmek lazım. Süresiz nafaka, adil bir durum değil. Bu durumun gerçekten önemli bir şekilde ele alınması lazım. Açıkça sormak istiyorum. Süresiz bir nafaka sizin için adil mi? Bu nafaka konusunu Adalet Bakanımız ile görüştük...”⁴⁶

Öncelikle yasada yoksulluk nafakası alabilecek kişi “eş” olarak ifade edildiğinin altını çizelim. Elbette uygulamada çoğunlukla bu nafaka türünden kadınlar faydalanmaktadır. Bu da cinsiyet eşitliği konusunda Türkiye’de kadınlar aleyhine süregelen durumun bir neticesidir. Zira, WEF Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Endeksi 2023’e göre; Türkiye 146 ülke arasında 129.sıradadır.⁴⁷ Bu nedenle burada eğer iddia edildiği gibi bir “erkek mağduriyeti”

⁴⁴ DİB, Din İşleri Yüksek Kurulu, [https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/882/bosanma-davasi-uzun-sure-sonuclanmayan-kadinin-aldigi-nafaka-helal-midir#:~:text=Din%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Y%C3%BCksek%20Kurulu,%C3%9Cye%20Giri%C5%9Fi&text=%C4%B0sl%C3%A2m'a%20g%C3%B6re%20evlilik%20devam,4%2F15%2D16\)](https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/882/bosanma-davasi-uzun-sure-sonuclanmayan-kadinin-aldigi-nafaka-helal-midir#:~:text=Din%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Y%C3%BCksek%20Kurulu,%C3%9Cye%20Giri%C5%9Fi&text=%C4%B0sl%C3%A2m'a%20g%C3%B6re%20evlilik%20devam,4%2F15%2D16),), (erişim tarihi: 6.7.2024).

⁴⁵ “Boşanan Kadının Ne Kadar Süre Nafaka Alması Helaldir?”, Diyanet TV, <https://diyanet.tv/diyanete-soralim/video/bosanan-kadinin-ne-kadar-sure-nafaka-almasi-helaldir>, (erişim: 6.7.2024).

⁴⁶ “Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Göktaş: Süresiz nafaka kabul edilebilir değil”, Independent Türkçe, <https://www.indyturk.com/node/650366/siyaset/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakan%C4%B1-g%C3%B6k%C5%9F-%C3%BCresiz-nafaka-kabul-edilebilir-de%C4%9Fil>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

⁴⁷ CEIM (2023). WEF Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Endeksi 2023 Bilgi Notu. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/2279>)

varsa, bunun yasal düzenlemeden değil uygulamadan kaynaklandığı açıktır. Ayrıca, yoksulluk nafakası süresiz değildir, Medeni Kanun 176. maddesinde belli şartlara bağlı olarak nafakanın kaldırılabilceği düzenlenmiştir.⁴⁸ Ancak tüm bunların ötesinde bir algı yaratılarak, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın da açıklamalarıyla birlikte “yoksulluk nafaka”sı kaldırılması ya da yeniden düzenlenmesi gereken yasalardan biri olarak gündemde tutulmaya devam edilmektedir.

Bu açıklamaların dışında DİB faaliyet raporu 2021’de 14-15 Eylül 2021 tarihinde boşanmalarda gündeme gelen yoksulluk nafakası ile ilgili istişare toplantısı yapıldığı belirtiliyor. Bu toplantının boşanmaların ertesinde ortaya çıkan süresiz yoksulluk nafakası ve maddi-manevi tazminat konularında ortaya çıkan sorulara günümüz şartlarına en uygun şekilde sahih dini bilgi çerçevesinde cevaplar üretilebilmesi amacıyla akademisyen, alan uzmanı ve paydaş kurumların temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirildiği belirtiliyor. Ancak toplantı sonucunda nasıl bir karara varıldığına ilişkin herhangi bir bilgi verilmiyor.

Benzer bir şekilde 16. 12.2021 tarihinde boşanma süreç yönetiminin şiddetten uzak, hukuka ve ahlaka uygun bir şekilde gerçekleşmesi amacıyla toplumsal farkındalığı sağlamaya yönelik yine ilgili akademisyen, uzman ve hukukçuların katılımıyla Boşanma Ahlakı konulu çalıştay düzenlenmiştir. 2022 yılında ise çalıştaydaki tespit ve öneriler üzerinden “Boşanma Ahlakı Çalıştay Raporu” hazırlanmıştır.

Son olarak, 2023 yılında ise “Mer’i Hukuka Göre Evlenme ve Boşanma İle İlgili Hükümler -I”, “Mer’i Hukuka Göre Evlenme ve Boşanma ile İlgili Hükümler -II” başlıklı bir toplantı düzenlenmiştir. Yine aynı yıl, “Din İşleri Yüksek Kurulunun Cinsiyet Hususundaki Görüş ve Mütalaaları”, “Mahremiyet Eğitimi (Ailede Sosyal Medya Mahremiyeti)” semineri verilmiştir.

⁴⁸ Türk Medeni kanunu 4721, 176. Madde, 22.11.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim.6.7.2024).

Evlilik Yaşı

Türk Medeni Kanunu ile ilişkili 2021-2023 yılları arasında gündeme gelen diğer bir konu da evlenme yaşıdır. TMK’nın 124. maddesi; “Erkek veya kadın on yedi yaşını doldurmadıkça evlenemez.” der. Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple on altı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilir. Olanak bulundukça karardan önce ana ve baba veya vasi dinlenir.”⁴⁹ ifadesine de yer vermektedir.

Türkiye’de evlenme yaşıyla ilgili tartışma, etkin İslami cemaatlerden biri olan İsmailağa Cemaati’ne bağlı Hiranur Vakfı’nın lideri Yusuf Ziya Gümüşel’in 6 yaşındaki kızını 29 yaşındaki müridiyle evlendirmesi üzerine, 6 yaşından 24 yaşına kadar cinsel istismara maruz kalan kadının mahkemeye başvurması üzerine yeniden 2022 yılında gündeme geldi.⁵⁰ Bunun üzerine Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, toplumsal tepkinin yükselmesine paralel olarak, duruşmanın öne alınması için mahkemeye özel istekte bulundu. Ayrıca Bakanlık tarafından şöyle bir de açıklama yapıldı:

“Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı olarak tarafımızdan, İstanbul Anadolu 2. Ağır Ceza Mahkemesi’nde ‘Çocuğun nitelikli cinsel istismarı’ iddiasıyla açılan davaya müdahil olunmuştur. Bakanlığımızca süreç yakından takip edilerek, bundan önce olduğu gibi ilerleyen dönemde de mağdura her türlü hukuksal destek verilecektir. Kamuoyuna saygıyla duyurulur.”⁵¹

Dönemin Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Derya Yanık, 6 yaşındaki kız çocuğunun evlendirilmesiyle ilgili olarak, ayrıca “Hangi gerekçeyle olursa olsun kabul edilemez, onaylanamaz, meşru gösterilemez”⁵² şeklinde bir açıklamada da bulundu.

Aynı dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı da yaptığı açıklamayla çocuk evliliğini onaylamadığını beyan etti:

“Çocuklarımız bizim en hassas emanetimiz ve dokunulmaz değerimizdir. Çocuk haklarının korunması ve hayatın her alanında çocuğun yüksek yararının gözetilmesi dini, hukuki ve insani bir sorumluluktur. Çocuklarımızı her türlü şiddet ve istismardan korumak hem toplumsal hem de kurumsal vazifemizdir. Zira çocuğun örselenmesi, geleceğimizin yara alması anlamına gelir.

⁴⁹ Türk Medeni Kanunu 4721/124, 8.12.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim tarihi: 9.7.2024).

⁵⁰ “6 Yaşındaki Çocukla Evlenen Kadir İstekli Gözaltına Alındı”, Cumhuriyet Gazetesi, 15.12.2022, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/son-dakika-6-yasindaki-cocukla-evlenen-kadir-istekli-gozaltina-alindi-2012060>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

⁵¹ “6 yaşında imam nikahı ile evlendirilen H.K.G. ile ilgili ne oldu, hangi açıklamalar yapıldı?” euronews, 7.12.2022, <https://tr.euronews.com/2022/12/07/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakanligindan-6-yasinda-evlendirilen-hkg-ile-ilgili-aciklama>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

⁵² “6 yaşındaki kız çocuğunun evlendirilmesi...Bakan Yanık: Kim ya da hangi sebeple olursa olsun kabul edilemez”, Hurriyet Gazetesi, 9.12.2022, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-bakan-yaniktan-onemli-aciklamalar-42184687#:~:text=Aile%20ve%20Sosyal%20Hizmetler%20Bakan%C4%B1%20Derya%20Yan%C4%B1k%2C%206%20ya%C5%9F%C4%B1ndaki%20k%C4%B1z,sebebi%20kabul%20eden%20bir%20bakan%C4%B1%C4%9F%C4%B1z>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

Son günlerde kamuoyunu meşgul eden ve medya organlarının gündemine giren kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi hususunda devletimizin ilgili kurumlarının konuyu hassasiyetle takip ettiklerine ve adaletin tecelli edeceğine inancımız tamdır. Ancak konunun yüce dinimiz İslam ile bağdaştırılarak Müslümanların itham edildiği bir sürece dönüştürülmesi son derece rahatsız edicidir. Diyanet İşleri Başkanlığı olarak bir defa daha ısrarla belirtmek isteriz ki, İslam’a göre, bireylerin hem fiziksel hem de ruhsal olgunluğa erişmeden, aile kurmanın anlam ve sorumluluğunu idrak edecek rüşt yaşına gelmeden evlendirilmeleri söz konusu olamaz. Çocuk istismarı ile mücadeleye kararlılıkla devam eden Başkanlığımız, toplumumuza her alanda olduğu gibi evlilik ve aile konusunda da sahil dini bilgi sunmaya kararlılıkla devam edecektir.”⁵³

Görülen dava sonucunda, Baba Yusuf Ziya Gümüşel 20 yıl, kız çocuğunun evlendirildiği Kadir İstekli 30 yıl, anne Fatıma Gümüşel ise 16 yıl 8 ay hapis cezasına çarptırıldı.

Sağlık Konularıyla ilgili Dini Yorumlar

Sağlık konusunda DİYK’e gelen soruların önemli bir kısmı tıbbi yollarla bebek sahibi olmakla ilişkili olduğu görülüyor. Bu sorulara verilen cevaplarla ilgili örneklere önceki raporda yer verilmişti.⁵⁴ 2022 yılında bu konuyla ilgili “Doğal gebelikte yumurta çatlatma iğnesi yaptırmak caiz midir? sorusu ek olarak iletilmiş. DİYK bu soruya şöyle cevap vermiş:

“Yumurtalıklarda yumurta hücrelerinin kendiliğinden yeterli büyüklüğe ve olgunluğa erişemediği durumlarda doğal düzeyde yumurta üretmek ve olgunlaştırmak için çeşitli tedavi yollarına müracaat edilebilir. Dolayısıyla bu doğrultuda yumurta çatlatma iğnesi yapılması caizdir. Ancak yumurta hücresinin kendiliğinden oluştuğu, olgunlaştığı ve doğal yollarla gebe kalma imkânı olan kişilerde çoğul gebeliğin oluşabilmesi için daha fazla yumurta hücresi elde etmek maksadıyla yumurta çatlatma iğnesi yaptırmak tedavi olarak değerlendirilemeyeceğinden ve fıtrata müdahale olacağından caiz değildir.”⁵⁵

Sağlık ile ilgili konularda başvurularda verilen cevaplarda yer yer “uzmanların da söylediği gibi” vurgusuna yer verilerek konunun aynı zamanda Tıp bilimini ilgilendirdiği işaret edilse de nihayetinde her bir sağlık meselesine dini referanslarla çözüm önerilmektedir. Yukarıda değindiğimiz cevapta hiçbir biçimde uzman görüşü işaret edilmemiş, tamamen dini referanslara göre cevap verilmiş bir sorudur.

İkinci bir mesele ise cinsiyet değiştirmeye ilgilidir. Bu konuda DİYK, kendisine gelen sorular üzerine cinsiyet değiştirmeye ilgili aynı gün iki cevap yayınlıyor. Bu iki sorudan ilki şöyle: “Cinsiyet gelişim bozukluğu olan kişilerin, tıbbî müdahale ile tedavi edilmelerinin dinî

⁵³ “Çocuk haklarının korunması ve çocuğun yüksek yararının gözetilmesi dini, hukuki ve insani bir sorumluluktur”, Diyanet İşleri Başkanlığı, 8.12.2022, <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/34052/cocuk-haklarinin-korunmasi-ve-cocugun-yuksek-yararinin-gozetilmesi-dini-hukuki-ve-insani-bir-sorumluluktur>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

⁵⁴ Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>)

⁵⁵ <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/1150/dogal-gebelikte-yumurta-catlatma-ignesi-yaptirmak-caiz-midir>, yayınlanma tarihi: 06.07.2022, (erişim tarihi: 29.07.2024).

hükmü nedir?” DİYB sayfasında bu soruya “gelişim bozukluğunu giderme amacıyla cinsiyet değiştirebileceği” yönünde cevap veriyor ve bunu şöyle ifade ediyor:

“Cinsiyet gelişim bozukluğu olan kişiler (hünsa/interseks), yetersiz genital gelişim veya atipik/belirsiz genital görünüm nedeniyle erkek mi kadın mı olduğu tespitinde problem bulunan kimselerdir. Günümüzde bu tür kişilerin cinsiyeti tıbben belirlenebilmekte ve tıbbî müdahaleler ile düzeltilebilmektedir. Bu tür biyolojik problem ve genetik hastalıkların, cinsiyet düzeltme operasyonu veya hormonal yöntemlerle tedavi edilmesinde dinen bir sakınca yoktur. Burada esas olan, tıbbî müdahalenin aslî/baskın olan genetik ve biyolojik cinsiyet lehine yapılmasıdır. Dolayısıyla tıbbî müdahalenin aslî/baskın olmayan cinsiyet lehine yapılması caiz değildir.

Tıbbî müdahale ile aslî/baskın genetik ve biyolojik cinsiyeti lehine tedavi edilen kimselerin dini yükümlülüklerini ve sosyal-beşeri ilişkilerini, bu cinsiyetlerine uygun olarak yerine getirmeleri gerekir. Diğer yandan cinsiyet gelişim bozukluğu olmadığı halde çevresel vb. etkenlerle oluşan cinsel kimlik bozulmaları nedeniyle kişilerin cinsiyetlerini değiştirmeye yönelik tıbbî müdahalede bulunulması caiz değildir.”⁵⁶

Yukarıdaki açıklamanın son cümlesinde ifade edilen “çevresel vb. etkenlerle oluşan cinsel kimlik bozulmaları nedeniyle kişilerin cinsiyetlerini değiştirmeye yönelik tıbbî müdahalede bulunulması caiz değildir” ifadesi bir başka soru olan “Cinsiyet değiştirmek caiz midir?” sorusuna verilen cevapla biraz daha detaylandırılıyor:

“...Kişinin biyolojik ve genetik yapısında cinsiyet gelişim bozukluğu olmadığı halde birtakım çevresel vb. etkenlerle kendisini karşı cinse ait hissedip ona benzeme veya karşı cinsten olma isteği, cinsel kimlik bozukluğu (transseksüellik vb.) olarak tanımlanmaktadır. Bu tür kişilerin cinsiyet değiştirmesi ve buna yönelik bir cerrahi müdahale yaptırması caiz değildir. Bu şekilde bedene yapılan müdahale, hem doktor hem de yaptıran kişi açısından büyük günahtır.... Biyolojik cinsiyetine müdahalede bulunan kimsenin, tıbben biyolojik ve genetik cinsiyetinin değişmediği bilinen bir durum olduğundan dinî açıdan da aslî cinsiyetinin değişmediği kabul edilir. Dolayısıyla bu kişinin biyolojik ve genetik aslî cinsiyetini bastırıcı tıbbî müdahale süreçlerini de hemen sonlandırması gerekir. Böyle kişiler dinî yükümlülüklerini, sosyal ve beşerî ilişkilerini biyolojik ve genetik aslî cinsiyetleri doğrultusunda yerine getirmekle mükelleftir.”⁵⁷

⁵⁶ <https://kurul.diyabet.gov.tr/Cevap-Ara/1292/cinsiyet-gelisim-bozuklugu-olan-kisilerin-tibbi-mudahale-ile-tedavi-edilmelerinin-dini-hukmu-nedir>, yayınlanma tarihi: 18.10.2023, (erişim tarihi: 29.07.2024).

⁵⁷ <https://kurul.diyabet.gov.tr/Cevap-Ara/1401/cinsiyet-degistirmek-caiz-midir>, yayınlanma tarihi: 18.10.2023, (erişim tarihi: 18.10.2023).

Özetle, DiYK doğuştan yani biyolojik kaynaklı olmadığı sürece cinsiyet değişimini onaylamamakta; ancak biyolojik eğilimi tıbben tespit edilmesi halinde cinsiyet değişikliği ameliyatı yapılabilineceğini söylemektedir.

Cuma Hutbeleri

Diyanet tarafından Cuma hutbelerinde, cinsiyet eşitliğinin değinildiği yerler çoğunlukla aile başlığında ele alınmaktadır. Hutbelerde aile içinde cinsiyet rolleri pekiştirilmekte, anneler şefkatli bireyler ve babalar da aileyi koruyan kalkan olarak tanımlanmaktadır. 2002 yılında Medeni Kanun’dan çıkarılmasına rağmen, hutbelerde ailenin reisi erkek olarak tanımlanmaktadır. Hutbelerde ailenin tehdit altında olduğu vurgusu yinelenmekte, zina ya da “fıtrata aykırı sapkın anlayışlar”, aile açısından en önemli tehditler arasında sayılmaktadır. Yine evlilik dışı ilişkiler “hayasızlık, iffetsizlik” olarak tanımlanarak aile kurmak “tercih” değil “gereklilik” olarak tanımlanmaktadır. Kadınlarla ilgili öne çıkarılan tek konu ise kadına yönelik şiddet meselesidir.

18.06.2021-29.12.2023 TARİHLERİ ARASINDAKİ CUMA HUTBELERİNDE CİNSİYET İLİŞKİLERİNE İLİŞKİN KONULAR⁵⁸
18.06.2021 Müslüman Şahsiyeti Haksızlığa, zulme ve şiddete asla meyletmemektir. Başta anne ve babamız, eşimiz ve çocuklarımız olmak üzere hayat bulan her cana şefkat ve merhametle davranmaktır.
19.11.2021 Şiddet İnsan Onuruyla Asla Bağdaşmaz Kıymetli Müslümanlar! Maalesef her geçen gün daha fazla şahit olduğumuz kadınlara yönelik şiddet vicdanlarımızı yaralıyor, yüreklerimizi dağlıyor. Oysaki inancımızda asla yeri olmayan şiddet, insanlık suçudur. Şiddetin dini, dili, ırkı, coğrafyası ve sosyal statüsü yoktur. Kimden gelirse gelsin şiddetin hiçbir şekli kabul edilemez.
25.03.2022 Ailemiz: Sevgi, Rahmet ve Güven İklimimiz Kadın, gözünün nuru ve gönlünün neşesi yavrularıyla anne olmanın mutluluğunu ve heyecanını yaşar. O artık, ayaklarının altına cennet serilen bir annedir. Erkek ise güzel ahlakla donanmış nesiller yetiştirmenin sorumluluğunda bir babadır artık. Aile, Rabbimizin eşsiz ve benzersiz kudretiyle bize sunduğu nadide bir nimettir. Bir toplumun temel çekirdeği ve dinamiğidir. Aileye yönelik değerlerin istismar edildiği, aile kurumunun nice tehlikelere maruz kaldığı ve itibarsızlaştırıldığı günümüzde, ailemizin kıymetinin farkına varalım. Aile hayatımızda ve bütün yaşantımızda yüce dinimiz İslam’ın hayat veren ilkelerinden bir an olsun ayrılmayalım. Göz aydınlığı yavrularımıza, hayat arkadaşı eşlerimize, varlık vesilesi anne babalarımıza huzur ve sükûnet veren bir aile ortamı sunalım.
20.05.2022 Dijital Dünyada Değerleriyle Aile Olmak Yüce dinimiz İslam, meşru bir nikâh ile aile yuvası kurmamızı emreder. Aile hayatımızı adalet, merhamet, sevgi, saygı, güven gibi değerler üzerine bina etmemizi öğütler. İslam, gayr-ı meşru ilişkilere, hayâsızlığa, iffetsizliğe ve çirkinliğe sevk eden davranışlara ise asla izin vermez. Meşru bir nikâha dayanmayan hiçbir birlikteliği kabul etmez. Aile; iffetli,

⁵⁸ Cuma Hutbeleri, DiB Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler/t%C3%BCrk%C3%A7e#InplviewHash3371ee93-abfb-4357-8754-14a7f3175da5=Paged%3DTRUE-p_SortBehavior%3D0-p_Tarih%3D20211007%252021%253a00%253a00-p_ID%3D49-PageFirstRow%3D151 (erişim tarihi: 12.7.2024).

huzurlu ve güvenli bir hayatın temeli ve teminatıdır. Nefsimizi ve neslimizi emniyet altına alan, temiz ve sağlıklı bir toplumu inşa eden yegâne kurumdur. Bazen sanal âlemin cazibesine kapılıp değerlerimizi yitiriyoruz. Gerçek hayatla bağımız koptukça ilişkilerimiz sanallaşüyor. Rahmet, sekînet ve muhabbet vesilesi ailemizden ilgiyi, sevgiyi ve muhabbeti esirgiyoruz. Aile, bir tercih değil; fitri bir ihtiyaçtır. Aile kurmak ve aile olmak, Hz. Âdem’den bu yana Peygamberlerin sünnetidir. Aile kurumunun yerine ikame edilecek hiçbir sosyal yapı yoktur. Unutmayalım ki güçlü ve huzurlu bir aile, ancak milli ve manevi değerlerimize sahip çıkmakla mümkündür.

10.06.2022 Bir Yuva Kuralım

Nikâh, Allah’ın emri, Peygamberin kavli ile hayat bulan bir sünnettir. Fitratımıza uygun bir şekilde ve meşru bir nikâhla evlilik yapmak, her birimiz için şükür vesilesidir. Çünkü evlenmek, gözü haramdan korumak ve iffeti muhafaza etmek için en iyi yoldur.

16.09.2022-Takva, Haya ve Tesettür

-Bedenin mahrem ve dokunulmaz olduğu, giyinmenin doğru ve güzel olduğu, doğuştan gelen fitri bir kabuldür. İlk insan Hz. Âdem ve eşinin cennetteki hali bunun en büyük ispatıdır. Onlar, Allah’ın emrini unutup kendilerine yasaklanan ağaçtan yediklerinde edep yerleri açılmış, mahcubiyet ve telaş içinde cennet yapraklarıyla örtünmeye çalışmışlardır. Bu utancın sebebi ise, onların fitratında bulunan hayâ duygusuydu. İslam’da örtünmenin en büyük hikmetlerinden biri hem kullara hem de Allah’a karşı hayânın gereği olmasıdır. Örtünme, Allah’ın sevdiği, istediği, emrettiği bir davranış olduğu için değerlidir. Tesettür küçümsenemez, itibarsız bir tercih gibi gösterilemez. Tesettür deyince, kadını ve erkeği ilgilendiren ortak bir kavramdan, yüce bir erdemden söz ediyoruz. Örtünmenin sadece kadını ilgilendirdiğini ve başörtüsünden ibaret olduğunu zannetmek ciddi bir yanılgıdır. Zira örtünme, insanla ilgili bir ilkedir ve sınırlara saygının ifadesidir. Elbette kadın ve erkeğin tesettür sınırlarında İslam’ın belirlediği farklılıklar vardır. Ancak unutmayalım ki, kadın ya da erkek her mümin, hayâ bilinciyle örtünür ve bu saygınlıkla toplum içinde değer kazanır. Zira İslam’a göre insan, sureti ve imajıyla değil, ruhu ve şuuruyla kıymetlidir. Güzelliği haram çizgisinin ötesinde değil, helal dairesinde aramalıdır. Bir sonraki ayette ise “Mümin kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar ve iffetlerini korusunlar. Kendiliğinden görünenler dışında ziynetlerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerinden bağlasınlar.”

28.10.2022-Aile Olmak: İlahi Lütuf

Yüce Rabbimiz, bizleri kadın ve erkek olarak yaratmıştır. Sonra da ruhlarımız sekinete ulaşsın, gönüllerimiz inşiraha kavuşsun diye bize aile olmayı bahşetmiştir. Aile, temiz bir neslin devamını, güvenli bir toplumun inşasını sağlayan en kadim kurumdur. İnancımızın, karakterimizin ve hayat tarzımızın şekillendiği en değerli okuldur. Aile, Allah’ın rahmeti ile korunan, onun bahşettiği çocuklar ile gelişen ve güzelleşen sevgi, huzur ve güven ortamıdır. “Eşleriniz sizin için bir elbisedir, siz de eşleriniz için birer elbisesiniz” ayetine gönülden bağlanıp tıpkı bir elbise gibi örtücü, koruyucu ve uyumlu olmaktır. Aile olmak kadar aileyi korumak da önemlidir. Aileyi korumak, eşlerin şefkat, merhamet ve sadakatle birbirlerine bağlanmalarıdır. Her türlü günah ve haramdan birbirlerini korumaları, iffet ve onurlarını muhafaza etmeleridir. Aile kurumuna yönelik fitrata aykırı her türlü tahribatın hızla yayıldığı bir çağda yaşıyoruz. Ailenin, insanın özgürlüğünü kısıtladığı, sorumluluk üstlenmeden tek başına yaşamanın daha cazip olduğu fikri özendiriliyor. Hâlbuki aile olmak Yüce Rabbimizin emri, Peygamberimizin sünneti, insan fitratının bir gereğidir. Nitekim Cenâb-ı Hak Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurmaktadır: “İçinizden kendileri ile huzura kavuşacağınız eşler yaratıp aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, Allah’ın varlığının delillerindendir. Bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır. “Allah Resûlü (s.a.s) ise bizleri aile kurmaya şöyle teşvik etmektedir: “Nikâh benim sünnetimdir. Benim sünnetime uygun davranmayan benden değildir...”“El ele, gönül gönüle vererek, var gücümüzle aile kurumunu ve değerlerini ayakta tutmak için çaba gösterelim.

Unutmayalım ki sağlıklı, güçlü ve huzurlu bir toplum, ancak meşru nikâhla kadın ve erkeğin kurduğu aile ile mümkündür. Ailenin kurulması, korunması ve güçlendirilmesi noktasında her birimize ayrı ayrı görev ve sorumluluklar düşmektedir. Bu doğrultuda müftülüklerimiz bünyesinde Aile ve Dini Rehberlik Merkezleri bulunmaktadır. Bu merkezlerde genci, yaşlısı, kadını ve erkeğiyle toplumumuzun bütün fertlerine alanında uzman hocalarımız ve manevi rehberlerimiz tarafından aileye yönelik dini rehberlik hizmeti sunulmaktadır.

12.05.2023-Kadın ve Erkek, Hürmete Layık Saygın Varlık

15 Mayıs Pazartesi günü Uluslararası Aile Günü'dür. Aile, kadın ve erkeğin şeref ve haysiyetini koruyacak, helal dairesinde yaşamasını sağlayacak en önemli kurumdur. Aile, Rabbimizin kullarına bahsettiği, kişinin ruhuna huzur, gönlüne sürur veren en büyük nimetlerden biridir. Aile, insan neslinin devamını ve korunmasını sağlayan muhkem bir kale, güvenli bir sığınaktır. Aile, kadın ve erkek arasında şahitlerin huzurunda gerçekleştirilen meşru bir nikâh akdiyle kurulur. Kadın, aile yuvası kurunca anne olur; anne olunca da cennet onun ayaklarının altına serilir. Anne, merhametin, şefkatin ve fedakârlığın adıdır. Sevgi ve muhabbetin kaynağıdır. Erkek, aile ocağı kurunca baba olur. Baba, adalet, huzur ve güven demektir. Ailenin direği, sarsılmaz dayanağıdır. Anne ve baba insanın varlık sebebidir. İslam’a göre evlilik dışı nikâhsız birliktelikler zinadır. Zina, dinimizin haram kıldığı büyük günahlardan biridir. Ne yazık ki, nice insanlar zina sebebiyle heder olmaktadır. Nice yuvalar zina nedeniyle yıkılmaktadır. Ne hazindir ki toplumun temel taşı olan aile yapısı her geçen gün fitrata aykırı yıkıcı etkilere daha fazla maruz kalmaktadır. Nikâhsız birliktelikler özendirilmektedir. Sosyal medyadaki uygun olmayan içerikler ile bazı televizyon dizi ve programları, aile yapısını tehdit etmektedir. Eşlerin birbirine karşı sorumluluğu, evliliği bir rekabet haline dönüştürmemek, birbirlerini Allah’ın emaneti olarak görmektir. Varlıkta ve darlıkta, sevinçte ve tasada birbirine destek olmaktır. Anne babanın sorumluluğu, çocuklarına milli ve manevi değerlerimizi öğretmektir. Onlara zaman ayırmak, sevgilerini göstermek, güvenli ve huzurlu bir aile ortamı sunmak, iyi bir gelecek hazırlamaktır. Yüce Rabbimiz, kadını kadın, erkeği erkek olarak yaratmıştır. Kadın, kadın olarak; erkek de erkek olarak her türlü hürmete layık, saygın birer varlıktır. İnsanın temiz fitratını bozmayı amaçlayan sapkın anlayışların tamamı, ilahi iradeyi yok sayarak insanın yaratılışına müdahale etmektedir. Fitratı bozmaya yönelik davranışlar, özgürlük söylemlerinin arkasına sığınarak asla meşru hale getirilemez. Dinimizin kadın ve erkeğe bakışıyla uyuşmayan yanlış anlayış ve tercihler, aile yapısını bozmakta, insan neslini ifsat etmekte, toplumu felakete sürüklemektedir. Aile yapımız sarsıldığında millet varlığımızı devam ettirmemiz mümkün değildir. Dün olduğu gibi bugün de bizleri güçlü kılacak ve her türlü zararlı akımlardan koruyacak yegâne sığınak ailedir. Öyleyse, dünyadaki cennetimiz olan ailemizin kıymetini bilelim. Aile yapımızı tehdit eden her türlü zararlı akım karşısında uyanık olalım. Her alanda olduğu gibi aile hayatında da dinimizin emrettiği ilkelere içtenlikle bağlı kalalım. Ailemizde nezaket ve zarafeti, şefkat ve muhabbeti, hayâ ve iffeti hâkim kılmak için daha çok gayret edelim.

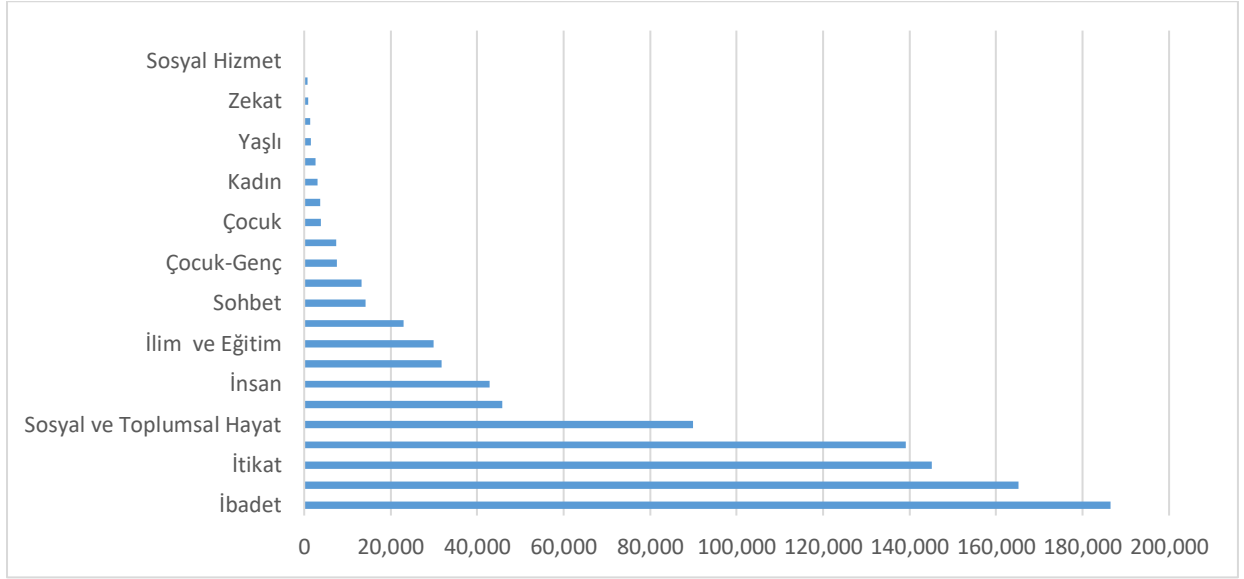
24.11.2023-İslam, Şefkat ve Merhameti Emreder

Ailede, işte, trafikte, hâsılı gündelik hayatın içerisinde şiddetin her türlüşüne üzülmek şahit olmaktadır. Maalesef şiddetten en çok kadınlar, çocuklar ve yaşlılar etkilenmektedir.

15.12.2023-Adalet: Her Hak Sahibine Hakkını Vermek

Mümin, her şeyden önce ailesine karşı adaleti gözetmelidir. Anne ve babasına, eşine ve çocuklarına şefkat, merhamet ve nezaketle davranmalıdır.

Şekil 5 2023 yılında DİB tarafından verilen vaazların konularına göre dağılımı

Kaynak: 2023 DİB İdare Faaliyet Raporu

Aile ve Dini Rehberlik Hizmetleri

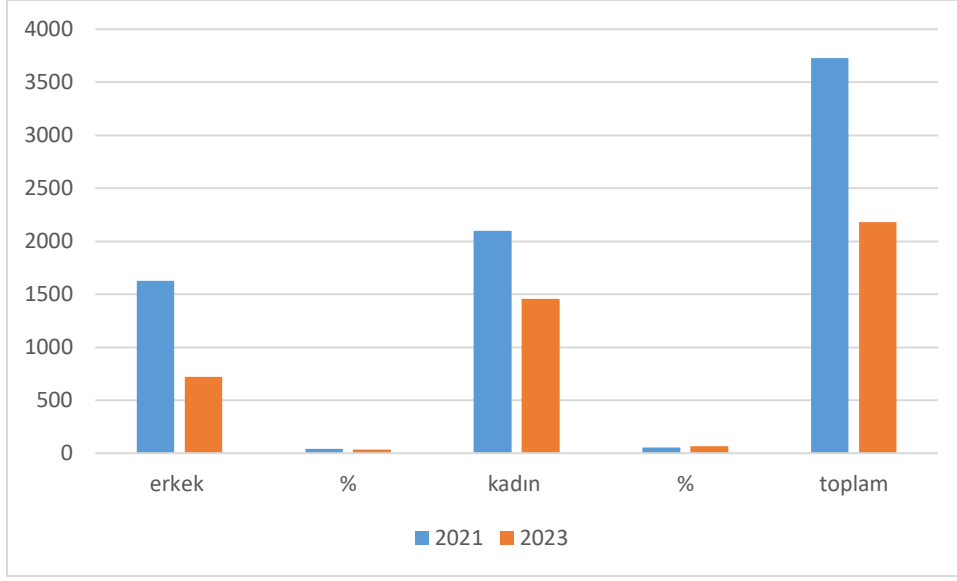
Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü altında İrşad Hizmetleri, Cami Hizmetleri, Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri, Göç ve Manevi Destek Hizmetleri ve Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı (ADRB) bulunmaktadır. ADRB dışında tüm din Hizmetleri alt birimlerinin Başkanı erkektir. Sadece ADRB’nin başkanı kadındır.

Aile ve Dini Rehberlik bürolarının temel amacı, toplumda aileyi güçlendirmek ve dini bilgilerle donatmak olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu amaç gerçekleştirilmeye çalışılırken, tüm referanslar din üzerinden tanımlanmakta, toplumsal cinsiyet eşitliği normuna uyumlu ilgili bir kriter geliştirilmemektedir.

16.03.2023 tarihli ve **3439410** sayılı Başkanlık onayı ile yürürlüğe giren **"Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönergesi"** nin 9 uncu maddesinde Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı'nın görevleri şu şekilde sıralanmıştır:

- Ailenin kurulması, korunması ve güçlendirilmesi hususunda toplumsal farkındalık oluşturmak amacıyla dini, sosyal ve kültürel içerikli etkinlikler düzenlemek/düzenlenmesini sağlamak.
- Sosyal ve kültürel değişimler sonucu oluşan riskler ve sorunlar karşısında aileyi güçlendirmeye ve aile ile ilgili sorunların çözümüne yönelik manevi danışmanlık ve dini rehberlik hizmeti sunulmasını sağlamak.
- Aile ve aile bireylerine yönelik dini konularda projeler geliştirmek, program ve çalışmalar yapmak.
- Aile ve dini rehberlik büro veya merkezlerinde görevlendirilen personele gerekli eğitimlerin verilmesini sağlamak.

Şekil 6 ADRB’lerde Çalışan Kadın-Erkek Oranının Yıllara Göre Dağılımı

Kaynak: Grafik DİB yıllık raporlarından derlenmiş verilere dayanmaktadır

Aile ve Dini Rehberlik Büro/Merkez Faaliyetleri

ADRB’nın 2021 yılında hayata geçirdiği faaliyetler genellikle, pandemi dolayısıyla evde kalmak zorunda kalan aile bireyleri arasındaki sorunları çözmeye dönük. Bu dönemde uygulamaya konulan **“Huzurlu Aile, Güçlü Toplum, Güvenli Gelecek Projesi”** kapsamında toplam **4.669.970**’ye ulaşılmıştır. Aynı proje çerçevesinde 8 ayrı konuda seminerler verilmiş, bu seminerlere de toplam **21.939** kişi katılmıştır.

2021 yılı boyunca il ve ilçe müftülükleri bünyesindeki aile ve dinî rehberlik büro/merkezlerine yüz yüze, telefon ya da e-posta ile başvuran **30.419** kişinin aileye dair sorularına cevap verilmiştir.

2021 yılı boyunca ADRB’ler tarafından ailenin kurulması, korunması ve güçlendirilmesine yönelik **119.727** seminer, konferans, sohbet vb. programlar ile sosyal medya platformları üzerinden çevrim içi programlar gerçekleştirilmiştir. 2021 boyunca ADRB tarafından **182 proje** uygulanmıştır.

Ayrıca “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı (2021-2025)” çerçevesindeki faaliyetleri içeren rapor ile “25 Kasım Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Günü” etkinlikleri kapsamında kadına yönelik şiddetin önlenmesine dair çalışmaları içeren rapor ve “Kadının Güçlendirilmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2018-2023)” kapsamında DİB’nın 2021 yılı faaliyetlerini içerir rapor hazırlanarak ADRB tarafından Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’na gönderilmiştir.

ADRB’lerin **kadına yönelik şiddetle mücadele konusundaki çalışmaları** 2022 yılında devam etmiş, bu konuyla ilgili 2022 boyunca şu faaliyetleri yürütmüştür:⁶¹

- Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı Taslağı’nın hazırlanmasına katkı sağlanmıştır.
- Türkiye İnsan Hakları Kurumu tarafından düzenlenen “Kadın Hakları Sempozyumu”na katılmıştır.
- “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı (2021-2025)” izleme toplantılarına katılarak, ADRB’lerin faaliyetleri ile ilgili bilgi verilmiştir.
- Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ortak yürütmekte olduğu “Önleme, Müdahale ve Politika Boyutlarıyla Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet ve COVID-19 Salgınının Etkileri Araştırma Projesi” isimli araştırma kapsamında gerçekleştirilen kanaat önderleri odak grup görüşmesine katılım sağlanmıştır.
- “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 2022 Yılı Faaliyet Planı İzleme Toplantısı”na katılım sağlanmıştır.
- “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı’nın politika önceliklerinin belirlenebilmesi amacıyla paydaş kurum ve kuruluşların iş birliğiyle uygulanmak ve izlenmek üzere hazırlanan “2023 Yılı Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Faaliyet Planı” ADRB tarafından ilgili Bakanlığa gönderilmiştir.
- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı il müdür yardımcıları, Şiddet Önleme ve İzleme Merkezi (ŞÖNİM) ve kadın konukevi müdürlerine yönelik hazırlanacak eğitim programı çerçevesinde 24-28 Ekim 2022 tarihleri arasında düzenlenen çalıştayda ARDB kadın konukevi manevî destek hizmetlerine dair sunum yapılmış, Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından koordine edilen “Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele 4. Ulusal Eylem Planı (2021-2025)” çerçevesinde “25 Kasım Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Günü” dolayısıyla yapılan çalışmaları içeren rapor hazırlanarak ilgili Bakanlığa gönderilmiştir.

Son üç yılda ADRB’nin en yaygın faaliyet gösterdiği konulardan biri de “manevi destek”tir. ADRB ile Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı arasında imzalanan 13 Kasım 2018 tarihli protokol⁶² çerçevesinde çocukevi, çocukevleri sitesi, çocuk destek merkezleri (ÇODEM), kadın konukevi ve huzurevi gibi sosyal hizmet kurumlarında manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetleri sunulmasına karar verilmiştir. Tam olarak içeriğinin nasıl belirlendiği, kimlerin bu manevi desteği vermeye vakıf olduğu net olmasa da ADRB’nin kadın konukevleri de dahil olmak üzere verdiği manevi destek yaygınlık kazanmaktadır. Göstergeler de bu artışı onaylamaktadır.

- 2022 yılında **1.218** olan manevi danışman sayısı 2023 yılında **1.547**’ye ulaşmıştır.
- 2023 yılında “Manevi destek hizmeti ile ulaşılan kişi sayısı” göstergesi 2023 yılı için **525.000** kişi olarak hedeflenmiş ve **602.071** kişiye manevi destek hizmeti verilerek %114.68 gerçekleşme oranı ile hedef fazlasıyla aşılmıştır.

Manevi desteğin toplumsal cinsiyet eşitliği normuna uyumuyla ilgili ve manevi destek verenlerin cinsiyet dağılımına ilişkin herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

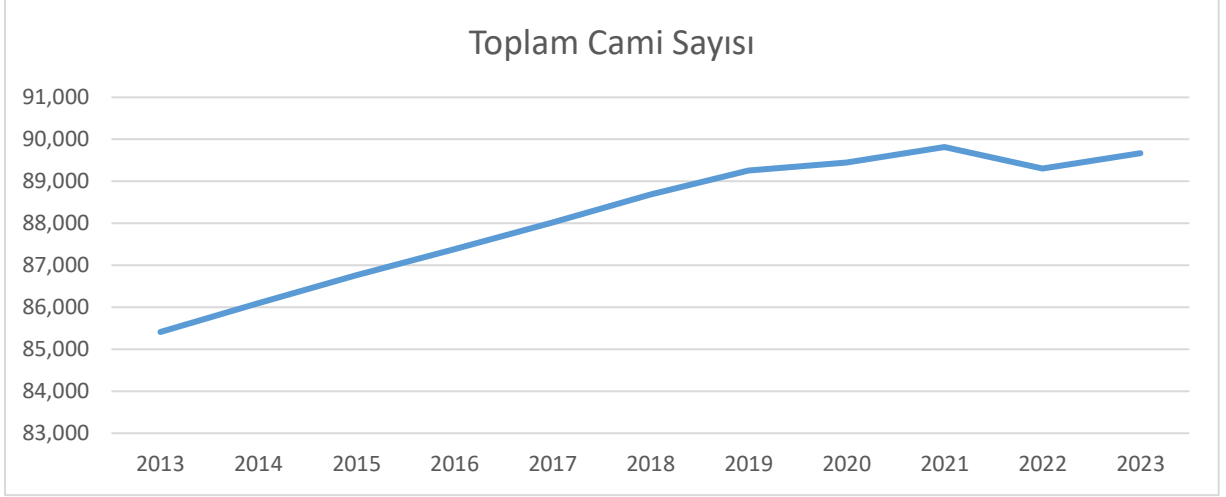
⁶¹ ADRB Faaliyetlerine ilişkin tüm bilgiler 2021 DİB İdare Faaliyet Raporu, 2022 DİB İdare Faaliyet Raporu ve 2023 DİB İdare Faaliyet Raporu’ndan edinilmiştir.

⁶² Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>) ss. 29-30.

Cami Hizmetleri: Camilerde Kadınlara Ait Meka’lar

Türkiye’de son 3 yılda toplam cami sayısında bir düşüş gözlenmiştir. 2021 yılında Türkiye’de toplam 89.817 cami varken, bu sayı 2022 yılında 89.302’e düşmüş, 2023’te biraz artarak 89.646 olmuş; ancak yine de 2021 rakamına ulaşamamıştır.

Şekil 7 Türkiye’de Bulunan Toplam Cami Sayısı

Kaynak: DİB, <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

2020-2021 verilerine göre; **67.383** camide kadınlar için namaz kılma yeri ayrılmış olup bunlardan **49.853’ü** beş vakit, **46.137’si** teravih, 10.221’i Cuma ve **8.251’i** bayram namazlarında kadınlar tarafından kullanılabilir hale getirilmiştir.

2022’ye gelindiğinde yürütülen çalışmalar neticesinde **68.549** camide kadınlar için namaz kılma yeri ayrılmış olup bunlardan **51.384’ü** beş vakit, **48.491’i** teravih, **13.531’i** cuma ve **10.455’i** bayram namazlarında kadınlar tarafından kullanılabilir hale getirilmiştir.

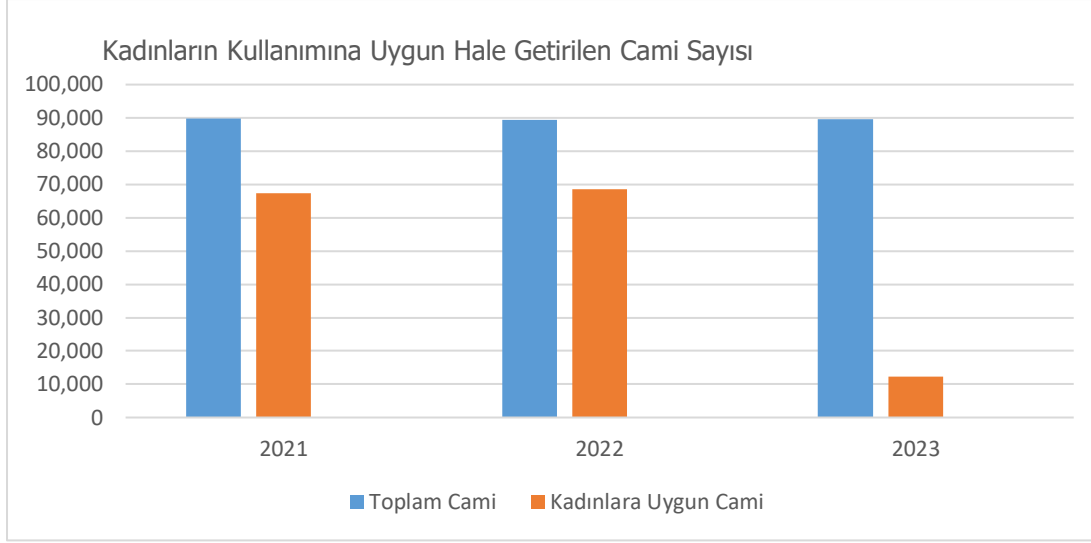
Son olarak 2023 verilerine göre ise **12.300** cami kadın, çocuk, yaşlı, engelli vb. kesimlerin hizmetine uygun hale getirilmiştir. Bu anlamda DİB **%97** oranında hedefine ulaşmış görünmektedir.

Tablo 10 Kadınların Kullanımına Uygun Hale Getirilen Cami Sayısı

Yıl	Toplam Cami	Kadınlar için Uygun Cami
2021	89.817	67.383
2022	89.302	68.549
2023	89.646	12.300

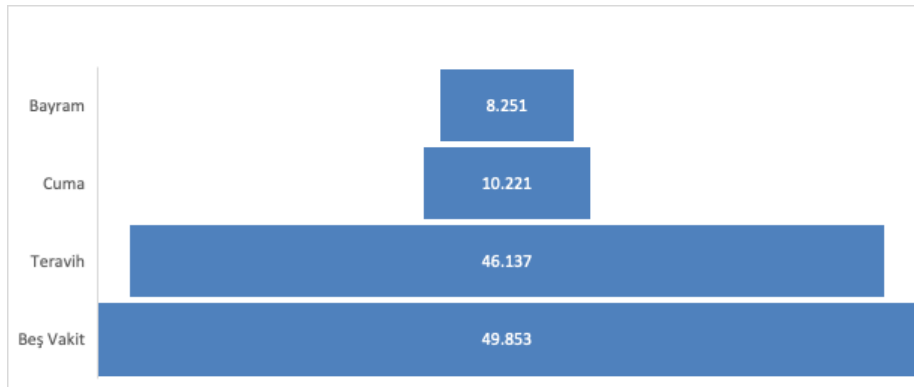
Kaynak: DİB 2021, 2022, 2023 İdare Faaliyet Raporları

Şekil 8 Kadınların Kullanımına Uygun Hale Getirilen Cami Sayısı

Kaynak: DİB 2021, 2022, 2023 Yıllık Faaliyet Raporları'na dayanarak hazırlanmıştır

Tablo 11 2021 yılı Kadınlar için Ayrılan İbadet Yerlerinin Kullanılabilirdiği Vakte Göre Cami Sayıları

Kaynak: DİB 2021 Yılı İdare Faaliyet Raporu

Ayrıca, DİB’nca tüm mahalle camilerinde aile fertlerine yönelik “Cuma Geceleri Ailece Camide Buluşuyoruz Projesi” uygulanmaya başlanmıştır. Proje kapsamında 2022 yılı raporuna göre, **845.417** kişinin katılımıyla **26.090** buluşma programı yapılmıştır.⁶³

Hac ve Umre Ziyareti Hizmetleri

DİYK’nun sunduğu hizmetlerden biri de Hac ve Umre Ziyaretlerinin organize edilmesidir. Aşağıdaki 2023 verilerinden de takip edileceği üzere erkeklerden daha fazla sayıda kadın Hac ve Umre ziyareti gerçekleştirmiştir.

Tablo 12 2023 yılı Hac ve Umre Ziyareti Gerçekleştirenlerin Cinsiyet Dağılımı

Yaş grubu	Hacca gidenler			Umreye gidenler		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	78.138	35.994	42.144	69.762	26.243	43.519
-20	256	131	125	2.879	1.495	1.384
21-25	69	42	27	2.484	991	1.493
26-30	158	65	93	2.040	720	1.320
31-35	469	192	277	2.442	1.084	1.358
36-40	1.279	586	693	3.262	1.470	1.792
41-45	2.880	1.349	1.531	4.441	1.814	2.627
46-50	4.372	2.096	2.276	5.253	1.872	3.381
51-55	5.948	2.700	3.248	7.073	2.324	4.749
56-60	8.370	3.497	4.873	8.958	2.853	6.105
61+	54.337	25.336	29.001	30.930	11.620	19.310

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

⁶³ T.C: Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s.111.

Tablo 13 2023 Yılı Hac ve Umreye Gidenlerin Yaş ve Cinsiyete Göre Oranı

Yaş grubu	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Toplam	78.138	35.994	42.144	26.243	43.519
-20	256	131	125	1.495	1.384
21-25	69	42	27	991	1.493
26-30	158	65	93	720	1.320
31-35	469	192	277	1.084	1.358
36-40	1.279	586	693	1.470	1.792
41-45	2.880	1.349	1.531	1.814	2.627
46-50	4.372	2.096	2.276	1.872	3.381
51-55	5.948	2.700	3.248	2.324	4.749
56-60	8.370	3.497	4.873	2.853	6.105
61+	54.337	25.336	29.001	11.620	19.310

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Din Eğitimi

Yaygın Din Eğitimi: DİB ve Camilerde Kuran Kursları

DİB’nda İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları Öğretim Programları, Kur’an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu), Kur’an Kursları Yurt Dışı Misafir Öğrenci Öğretim Programı, Camilerde Kur’an Öğretim Programı, Yaz Kur’an Kursları Öğretim Programı, İşitme Engellilere Yönelik Kur’an Kursları Özel Öğretim Programı gibi farklı Kur-an kursları yürütülmektedir. Ayrıca Kur’an kurslarına gelme imkanı olmayan vatandaşlar için uzaktan yaygın din eğitimi faaliyetleri gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de bugün aktif olan ve DİB’na bağlı olarak hizmet veren toplam **16.921** Kur-an Kursu vardır.

Tablo 14 Mülkiyet Durumuna Göre Kur-an Kursu Sayısı

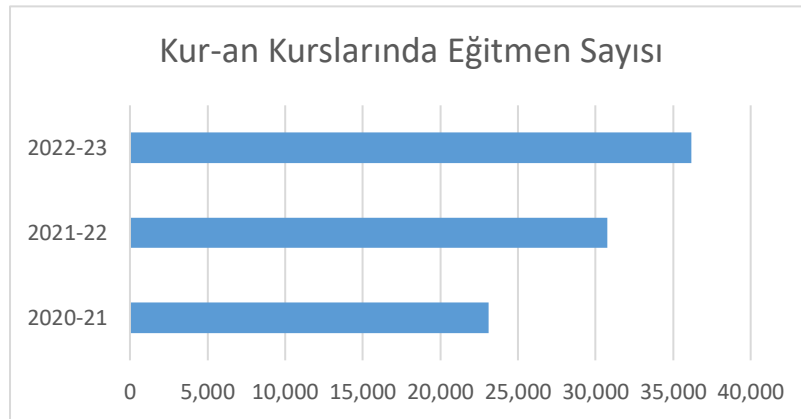
Mülkiyet Durumuna Göre Kur-an Kursu Sayısı	Toplam	Merkezi	Belde	Köy
Toplam	16.921	11.294	1.182	4.445
Hazine	6.172	4.493	279	1.400
Vakıflar Genel Müdürlüğü	354	312	17	25
Türkiye Diyanet Vakfı	2.607	2.030	165	412
Diğer Vakıflar	334	287	15	32
Dernekler	3.041	2.420	235	386
Şahıslar	982	732	44	206
Belediye ve Özel İdare	1.386	740	315	331
Köy Tüzel Kişilikleri	1.890	166	105	1.619
Diğer	155	114	7	34

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Kur-an Kursları Eğitimciler

Kur-an Kursu, kursların hem sayısının hem de çeşitliliğinin artmasına bağlı olarak eğitimciler sayısında da artışa gitmiştir. 2020-21 Eğitim Öğretim yılında 23.134; 2021-22 Eğitim Öğretim yılında **30.777** ve 2022-23 yılında ise **36.163** kişi DİB’na bağlı Kur-an kurslarında eğitim vermiştir.

Şekil 9 Türkiye’deki Kur-an Kurslarında Eğitimciler Sayısı

Kaynak: <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>

Kur-an Kursları Öğrenciler

2021-2022 eğitim öğretim yılında **134.217** erkek, **513.321** kadın olmak üzere toplam **647.538** öğrenci eğitim görmüştür.⁶⁴ Bu rakam 2022-2023 eğitim öğretim yılında **167.086** erkek, **653.166** kadın olmak üzere toplam **820.252**’ye yükselmiştir.⁶⁵ Aşağıdaki tablodan da takip edilebileceği üzere, Kuran Kursu kursiyer sayılarında bariz bir artış vardır.

Tablo 15 Kur-an Kursları Kursiyer Sayısı

Kursiyer									
Toplam		Erkek		%		Kız		%	
2021	2023	2021	2023	2021	2023	2021	2023	2021	2023
647.538	820.252	134.217	167.086	21	20	513.321	653.166	79	80

Kaynak: 2021 ve 2023 DİB İdare Faaliyet Raporları

İhtiyaç Odaklı Kur-an Kursları

- 2020-2021 Eğitim-Öğretim yılında DİB tarafından açılan 12.018 kursta, **15.515** öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **23.488** erkek ve **256.445** kız çocuğu olmak üzere toplam **279.933** öğrenci eğitim görmüştür.⁶⁶
- 2021-2022 Eğitim-Öğretim yılında DİB tarafından açılan **16.537** kursta, **20.974** öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **50.997** erkek ve **428.681** kız çocuğu olmak üzere toplam **479.678** öğrenci eğitim görmüştür.⁶⁷
- 2022-2023 Eğitim-Öğretim yılında kapsamında açılan 17.303 kursta **568.883** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁶⁸ Bu dönem DİB raporlarında kursiyerlerin cinsiyet dağılımına yer verilmemiştir.

Haftasonu Kur-an Kursları

- 2021-2022 eğitim öğretim yılında haftasonu Kur-an kurslarında 2.111 kursta toplam **33.588** öğrenci eğitim görmüştür.⁶⁹
- 2022-23 eğitim öğretim yılında “Camilerde Kur-an Öğretimi Hafta Sonu Kur’an Kursları Programları” kapsamında 1.098 kursta **16.333** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁷⁰
- 2022-2023 yılında “İhtiyaç Odaklı Kur-an Kursları Hafta Sonu Öğretim Programları” kapsamında 1.144 kursta **23.503** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁷¹

⁶⁴ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s. 153.

⁶⁵ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 66.

⁶⁶ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s. 112.

⁶⁷ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s.154.

⁶⁸ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 66.

⁶⁹ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s. 154.

⁷⁰ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 66.

⁷¹ İbid, s.66.

Kur-an-ı Kerim Öğretim Programı (Uzaktan Eğitim)

- 2020-2021 eğitim öğretim döneminde COVID-19 salgını nedeniyle DİB tarafından “Haydi Türkiye Evden Kur-an Öğrenmeye” projesi başlatılmıştır. Proje kapsamında **47.226** öğrenci eğitim görmüştür.⁷²
- 2021-2022 eğitim öğretim yılında Kur-an-ı Kerim Programı’nda 3.375 ders açılmış; 2.059 öğretici görev yapmış ve **30.453** öğrenci eğitim görmüştür. Kısa süreli programlarda ise; 2.745 ders açılmış; **1.005** öğretici görev yapmış ve **14.672** öğrenci eğitim görmüştür.⁷³
- 2022-2023 eğitim öğretim döneminde “Uzaktan Yaygın Din Eğitimi Programı” kapsamında açılan 1.968 derste 18.810 öğrenciye eğitim verilmiştir.⁷⁴

Kur-an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu)

- 2020-2021 eğitim-öğretim yılında 4-6 yaş grubunda 4.437 kursta **8.441** öğretici görev yapmış, bu kurslarda 51.981 erkek, 53.388 kız çocuğu olmak üzere toplam **105.369** öğrenci eğitim görmüştür.⁷⁵
- 2021-2022 eğitim öğretim yılında 4-6 yaş grubunda 5.651 kursta, **10.886** öğretici görev yapmış ve 83.508 erkek, 84.931 kız çocuğu olmak üzere toplam **168.439** öğrenci de eğitim görmüştür.⁷⁶
- 2022-2023 eğitim öğretim yılında “4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programları” kapsamında 4-6 yaş grubu 5.988 kursta **208.936** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁷⁷

Yaz Kur-an Kursları Öğretim Programı

- 2022 yılı yaz Kur-an kursunda 64.351 cami ile 14.095 Kur-an kursu olmak üzere toplamda 78.446 kursta eğitim yapılmıştır. Söz konusu bu kurslarda toplamda **11.735** Kur’an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin-kayyım görev almıştır. **1.310.916** erkek, **1.150.372** kız çocuğu olmak üzere toplamda **2.461.288** öğrenci bu kurslardan faydalanmıştır.⁷⁸
- 2021 yılı yaz Kur-an kursunda 68.000 cami ile 13.000 Kur-an kursu olmak üzere toplamda 81.000 kursta eğitim düzenlenmiştir. Söz konusu bu kurslarda toplamda **110.000** Kur-an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin-kayyım görev almıştır. **1.032.615** erkek, **874.000** kız çocuğu olmak üzere toplamda 1.906.615 öğrenci bu kurslardan faydalanmıştır. Bu öğrencilerin 47.080 çevrim içi, 1.859.535’i ise yüz yüze eğitimlere katılmıştır.⁷⁹

⁷² TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s. 112.

⁷³ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s. 155

⁷⁴ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s.66.

⁷⁵ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s. 112.

⁷⁶ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s.155.

⁷⁷ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 66.

⁷⁸ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s.155.

⁷⁹ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s. 113

- 2023 yılı “Yaz Kur’an Kursları Öğretim Programları” kapsamında 113.237 kursta **2.410.888** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁸⁰

Yaz tatili döneminde öğrencilerin dini bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi, öğrencilere millî, manevî, ahlakî ve insanî değerler kazandırılması amacıyla Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ile Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü arasında “Yaz Kur’an Kursları İş Birliği Protokolü” 2022 yılında imzalanmıştır.⁸¹

7-10 Yaş Grubu Kur-an Kursları Öğretim Programı

DİB tarafından “7-10 Yaş Grubu Kur-an Kursları Öğretimi Programı” hazırlanmış ve 16.09.2022 tarihli ve 2886745 sayılı Başkanlık Onayıyla uygulamaya konulmuştur.⁸² Bu nedenle elimizde sadece 2022-23 dönemine ait veri mevcuttur.

- 2022-2023 eğitim-öğretim döneminde “7-10 Yaş Grubu Kur’an Kursları Öğretim Programları” kapsamında 670 kursta **18.977** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁸³

Yatılı Yaz Kur-an kursları

- 2022 yılı yatılı yaz Kur-an kursu eğitimleri 197 kursta yapılmıştır. Söz konusu bu kurslarda toplamda 675 Kur-an kursu öğreticisi, imam-hatip ve müezzin-kayyım görev almıştır. **2.362** erkek, **5.215** kız çocuğu olmak üzere toplamda 7.577 öğrenci bu kurslardan faydalanmıştır.⁸⁴
- 2023 yılı “Yatılı Kur-an Kursları Öğretim Programları” kapsamında 1.357 kursta **19.685** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁸⁵

Engellilere Yönelik Kur-an Kursları

- 2020-2021 eğitim-öğretim yılında; görme engellilere yönelik 78 kurs açılmış, bu kurslarda **103** öğretici görev yapmış ve **327** öğrenci eğitim görmüştür. İşitme engellilere yönelik ise 95 kurs açılmış, bu kurslarda **98** öğretici görev yapmış ve **604** öğrenci eğitim görmüştür.⁸⁶
- 2021-2022 eğitim öğretim yılında; görme engelli bireylere yönelik 85 kurs açılmış, bu kurslarda **98** öğretici görev yapmış ve **334** öğrenci eğitim görmüştür. İşitme engellilere yönelik ise 123 kurs açılmış, bu kurslarda **128** öğretici görev yapmış ve **839** öğrenci eğitim görmüştür.⁸⁷
- 2022-2021 eğitim öğretim yılında; görme engelli bireylere yönelik 113 kursta **477** öğrenciye; işitme engellilere yönelik 116 kursta **999** öğrenciye eğitim verilmiştir.⁸⁸

⁸⁰ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s.66.

⁸¹ 2022 DİB İdare Faaliyet Raporu, s.159.

⁸² TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s. 160.

⁸³ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 66.

⁸⁴ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s. 155.

⁸⁵ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu, s. 67.

⁸⁶ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s.113.

⁸⁷ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, s.155.

⁸⁸ TC. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, s.67.

İlave Kur-an Kursları

- 2021-2022 eğitim öğretim döneminde “Kur-an Anlama ve Temel Öğretim Programı çerçevesinde” 67 kursta, **169** öğretici görev yapmış ve bu kurslarda 877’i erkek, 444’ü kız çocuğu olmak üzere toplam **1.321** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2021-2022 eğitim öğretim döneminde “Kur-an Kursları İslami İlimler Temel Öğretim Programı” çerçevesinde 12 kursta, 45 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **322** erkek ve **41** kız çocuğu olmak üzere toplam **363** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2022-2023 eğitim öğretim döneminde kısa süreli programlarda açılan 2.125 derste **12.525** öğrenciye eğitim verilmiştir.

2023 yılında DİB’nin Kur-an Kurslarında Hedefleri ve Performansı
Yaz kur-an kursu öğrenci sayısı 13.575.947 ’e ulaşmıştır. Oysa hedeflenen 14.200.000 kişiydi. Bu durumda hedef yüzde 95 oranında gerçekleştirilmiştir.
4-6 yaş grubu Kur-an kursu öğrenci sayısı 1.531.920 ’dir. Oysa DİB 1.170.000 kişiye ulaşmayı hedefliyordu. Hedef yüzde 135 oranında gerçekleşmiştir.
Yaygın din eğitimi sunulan toplam öğrenci sayısı 20.358.671 ’dir. Hedeflenen 21.220.00 kişiydi. Hedef yüzde 95 oranında gerçekleştirilmiştir.
“Kur’an kursu hizmeti ile ulaşılan vatandaş sayısı” göstergesi 2023 yılı için 4.190.000 kişi olarak hedeflenmiş ve yıl sonuna kadar 4.908.814 vatandaşa ulaşılmıştır. %117,16 gerçekleşme ile hedef aşılmıştır.

Kur-an Kurslarına Yönelik Hizmet İçi Eğitim Seminerleri

2020-2021 Dönemi

- DİB tarafından 4-6 yaş grubu Kur-an kursu eğitimlerinin etkinlik ve verimliliğini artırmak için Kur-an kursu öğretmenlerine yönelik dört grup halinde “4-6 Yaş Grubu Kur-an Kursu Öğreticileri Hizmet İçi Eğitim Semineri” düzenlenmiştir. Seminere toplamda **1.217** personel katılmıştır.
- Kur-an kursu öğretmenlerinin mesleki gelişimlerini desteklemek amacıyla 4-6 yaş grubunda görevli koordinatörlerine yönelik uzaktan eğitim yoluyla “Hizmet İçi Eğitim Semineri” düzenlenmiştir. Seminere **143** personel katılmıştır.
- 4-6 Yaş Grubu Kurslarda Görev Yapacak 4/B Sözleşmeli **1217** Kur-an Kursu öğreticisine yönelik “Hizmet İçi Eğitim Semineri” verilmiştir
- **37** Kadın Kur-an Kursu öğreticisine “Hazırlayıcı Eğitim” verilmiştir.

2021-2022 Dönemi

- İhtiyaç Odaklı Kur-an Kursları’nda görevli Kur-an kursu öğretmenlerine yönelik “Hizmet İçi Eğitim Seminerleri”, **449** personelin katılımıyla tamamlanmıştır.
- A ve B Grubu Erkek ve Kız Kur-an Kurslarında Görevli Yöneticilere Yönelik Hizmet İçi Eğitim Semineri, DİB A ve B Grubu erkek ve kız Kur-an kurslarında görev yapan yöneticilere “Hizmet İçi Eğitim Semineri” verilmiştir. Eğitim **644** erkek, **383** kadın olmak üzere toplam **1.027** personelin katılımıyla tamamlanmıştır.

- Göreve Yeni Başlayan 4/B Sözleşmeli Kur-an Kursu Öğreticilerine Yönelik Hizmet İç Eğitim Semineri, Göreve Yeni Başlayan 4/B Sözleşmeli Kur-an Kursu Öğreticilerine Yönelik Hizmet İç Eğitim Semineri **192** personelin katılımıyla tamamlanmıştır.
- 4-6 Yaş Grubu Kur-an Kursu Kadrolu/Sözleşmeli Öğreticilere Yönelik Hizmet İç Eğitim Semineri DİB’nca 4-6 yaş grubu Kur-an kursu eğitimlerinin etkinlik ve verimliliğini artırmak amacıyla 4-6 yaş grubu kurslarda görevli kadrolu Kur-an kursu öğretmenlerine yönelik “Hizmet İç Eğitim Semineri”, **448** personelin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.
- Sözleşmeli Kur-an kursu öğretmenlerine yönelik “Hizmet İç Eğitim Semineri”, **591** personelin katılımıyla tamamlanmıştır.
- Yaz Kur-an kurslarında öğreticilik yapacak personele rehberlik yapmak amacıyla 3 grup olarak düzenlenen “Hizmet İç Eğitim Seminerleri”, **861** personelin katılımıyla tamamlanmıştır.

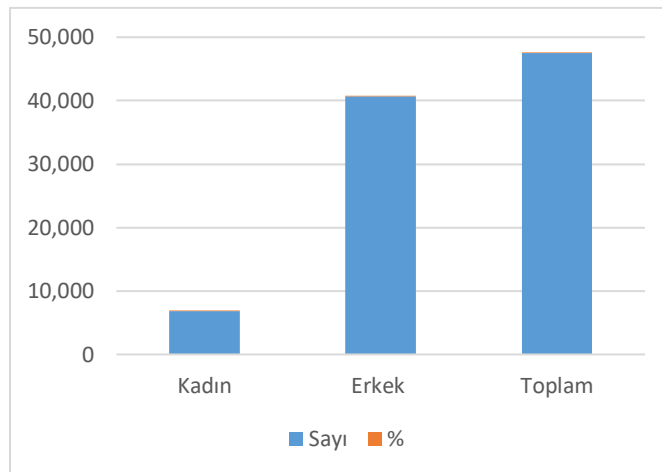
2022-2023 Dönemi

- 146 A ve B Grubu Kadın Kur-an Kursu Yöneticileri Hizmet İç Eğitim Semineri verilmiştir.
- 4-6 Yaş Grubu Kur-an Kursları Öğretim Programında Görev Yapan **169** Öğreticiye Yönelik Hizmet İç Eğitim Semineri verilmiştir.

Hafızlık Eğitimi

DİB’nca “Hafızlık Eğitimi” başlığı altında Kur-an kurslarında Hafızlık Eğitimi Programı, Hafızlık Tekrar Programı, Hafızlık Eğitimi Kursları Talim Programı, Hafızlık Eğitimi Kursları Dini Musiki Programı, Kur-an’ı Anlama Temel Öğretim Programı ve İslami ilimler Temel Öğretim programı uygulanmaktadır.

Şekil 10 Hafızların Cinsiyet Dağılımı

2023 verilerine göre, **40.656 erkek, 6.803 kadın** toplam **47.459** hafız DİB’nda istihdam edilmektedir. Buna göre istihdam edilen hafızların **%86’sı** erkeklerden **%14’ü** ise kadınlardan oluşmaktadır.

Kaynak: DİB 2023 İdare Faaliyet Raporu

- 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı’nda “Hafızlık Eğitim Programı” çerçevesinde 1.800 kursta, 9.652 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **63.491** erkek ve **43.369** kadın olmak üzere toplam **106.860** öğrenci eğitim görmüştür.

- 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı’nda “Hafızlık Eğitimi Destek Programı” çerçevesinde 565 kursta, 1.011 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **13.860** erkek ve **11.204** kadın olmak üzere toplam **25.064** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı’nda “Hafızlık Tekrar Programı” çerçevesinde 120 kursta, 253 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **1.609** erkek ve **745** kadın olmak üzere toplam **2.354** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı’nda “Hafızlık Eğitim Programı Talim Kursları” çerçevesinde 234 kursta, 466 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **4.469** erkek ve **1.201** kadın olmak üzere toplam **5.670** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı’nda “Kur-an Kursu-Okul İşbirliğine Dayalı Örgün Öğretimle Birlikte Hafızlık İşbirliği Projesi” çerçevesinde 175 kursta, 1.170 öğretici görev yapmış ve bu kurslarda **7.154** erkek ve **4.860** kadın olmak üzere toplam **12.014** öğrenci eğitim görmüştür.
- 2021 yılı içerisinde Hafızlık Öğretim Programlarında **3.445** kadın, **4.370** erkek olmak üzere toplamda **7.815** öğretici görev yapmış; **44.599** erkek, **32.667** kadın olmak üzere **77.266** kişi eğitimini tamamlamıştır. 6.919 öğrenci hafızlık eğitimi almaya devam etmektedir.
- Hafızlık eğitimini başarıyla tamamlamış Kur’an kursu öğrencilerine yönelik 2018-2019 Eğitim Öğretim Yılında Kur’an’ı Anlama Temel Öğretim Programı, 8 ilde 17 kursta pilot olarak uygulamaya konulmuştur. Bu kapsamda **318** öğrenci eğitim görmüştür. Söz konusu eğitimler 2020-2021 Eğitim Öğretim Yılında ise 29 ilde, 65 kursta, 117 öğretici ve 1.316 öğrenci ile tamamlanmıştır. 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılında ise 32 ilde 66 kursta toplamda **83** öğretici ve **1.298** öğrenci ile söz konusu program uygulanmaya devam etmektedir.
- Hafızlık eğitimini başarıyla tamamlamış öğrencilere yönelik 2021-2022 Eğitim Öğretim Yılında İslami İlimler Temel Öğretim Programı, 7 ilde, 11 kursta, toplamda 20 öğretici ve **363** öğrenci ile başlatılmıştır.

Hafızlık Tespit Sınavları

DİB’nca Kur-an kurslarında ve dışarıdan kendi imkânlarıyla hafızlıklarını tamamlayanlar için 1 tanesi yurt dışında olmak üzere yıl içerisinde 4 defa hafızlık tespit sınavı yapılmaktadır.

- 2021 yılında Ocak, Temmuz ve Eylül dönemlerinde yapılan Hafızlık Tespit Sınavlarına toplamda 20.650 müracaat olmuş ve söz konusu sınavlarda başarılı olan toplamda **11.773** kişi hafızlık belgesi almaya hak kazanmıştır. Türkiye geneli hafızlık belgesi alan toplam hafız sayısı **178.320**’dir.
- 2022 yılında yurt içi ve yurt dışında yapılan Hafızlık Tespit Sınavlarına 18.096 müracaat olmuş ve söz konusu sınavlarda başarılı olan **12.618** kişi hafızlık belgesi almaya hak kazanmıştır. Türkiye geneli hafızlık belgesi alan toplam hafız sayısı 190.925 olmuştur.
- 2022-2023 “Kur’an kurslarından mezun olup hafızlık sınavında başarılı olanların sayısı” göstergesi 2023 yılı için 13.300 kişi olarak hedeflenmiş ve yıl sonuna kadar söz konusu sınavda **13.349** kişi başarılı olmuştur. Yıl sonunda %100,37 gerçekleşme sağlanarak gösterge hedefine ulaşılmıştır.

Diyanet Yayınlarında Kadın

2022 yılında Hadislerde Kadın (5000 adet), Ailenin Korunması ve Kadına Yönelik Şiddet (5000 adet), İz Bırakanlar: Medeniyetimizi İnşa Eden Kadınlar(10.000 adet), Rahman’ın Kadın Kulları (10.000 adet), İslam Penceresinden Kadın (10.000 adet) başlıklı kitaplar yayınlanmıştır.

Hadislerde Kadın kitabı her birinden üç biner adet olmak üzere ayrıca Rusça, Almanca ve Fransızca dillerinde de basılmıştır.

Din Eğitiminde Milli Eğitim Bakanlığı

Din eğitimi hizmetinden sorumlu bir diğer kamu kurumu da Milli Eğitim Bakanlığı’dır. Ancak 2021’den bu yana MEB tarafından verilen din eğitimi ve eğitim sisteminde yapılan yapısal değişiklikler, MEB’i en çok eleştirilen kurumlardan biri haline getirmiştir. Bu değişiklikler sırasında MEB’in, DİB’yla ve diğer İslami cemaatlerle, tarikatlarla ittifaklar kurması eleştirileri daha da arttırmıştır. Bu bölümde MEB’in din ve toplumsal cinsiyet eşitliği kesişimini etkileyen uygulamaları ve buna bağlı verileri ele alacağız.

Milli Eğitim Bakanlığı Müfredat Değişikliği Taslağı

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Yeni Müfredat Taslağı” metni 26 Nisan 2024 tarihinde kamuoyuna açıklanmıştır. Açıklanan metin bir hafta kamuoyunun geri bildirim ve eleştirilerini almak üzere herkese açık hale getirilmiş, daha sonra sistemden kaldırılmıştır. Taslak metin 27 ayrı kitapçıktan oluşan 3000 sayfanın üzerinde bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle taslağa ilişkin bir haftalık geri bildirim süresi verilmesi yetersiz bulunmuştur.

Elinizdeki izleme raporu her ne kadar 2023 yılına kadar olan gelişmeleri izlemek üzere hazırlanmış olsa da 2024 yılında yayınlanan bu taslak metnin, bundan sonra Milli Eğitim müfredatı üzerinde yaratacağı etki göz önünde bulundurularak rapora dahil edilmesi gereği duyulmuştur.

Öncelikle, yeni modelde eğitim yerine Osmanlı’da kullanılan “Maarif” kavramının kullanılması oldukça dikkat çekicidir. AKP Türkiye’de iktidar olmasından bu yana 2004, 2006-2007, 2017-2018 müfredat değişimi, 2023 Eğitim Vizyon Belgesi ile eğitim sisteminde çeşitli değişiklikler yapmıştır. Sonuncu değişikli önerisi ise “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli” adıyla sunulmuştur.

Eğitim alanında Türkiye’nin iki büyük sendikası olan Eğitim-Bir-Sen ve Eğitim Sen yeni modellerle ilgili önerilerini içeren raporları kamuoyu ile paylaşmışlardır.⁸⁹ Eğitim Bir-Sen’in raporlarında programda din derslerinin arttırılması, milli ve manevi değer vurgusu hiçbir biçimde eleştirilmemiş, hatta bunların arttırılması ya da derinleştirilmesine yönelik öneriler sıralanmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin gündemlerin müfredattan silinmesi ise konu dahi yapılmamıştır. Zira Eğitim Bir-Sen daha önce de 2021 yılında toplanan Milli Eğitim Şurası’na “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi” başlığı altında 4-6 yaş grubuna okul öncesi din eğitimi verilmesi önerisini getirmiş, ihtisas komisyonda bu öneri kabul edilmemesine rağmen 20. Milli Eğitim Şurası Genel Kurulu’nda bu tavsiye niteliğindeki kararın geçmesi oy çokluğuyla sağlanmıştır.⁹⁰

Eğitim Sen⁹¹ ise Eğitim-Bir-Sen kadar detaylı bir rapor sunmamış, daha kısa bir raporla yeni modellerle ilgili eleştirilerini paylaşmıştır. İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi⁹² ve çeşitli sivil kadın örgütleri⁹³ taslak modele ilişkin eleştiriler sunmuşlardır.

Tablo 16 Yeni Eğitim Modeli taslağına yönelik din ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularının kesişim alanındaki eleştiriler

Tema	İçerik	Kurum
1.Laiklik	1.1.Müfredat laik eğitime meydan okumaktadır. 1.2.Laik ve bilimsel eğitim zemini ortadan kaldırılıyor.	1.1.Eğitim Sen 1.2.Kadın Örgütleri
2..Bilimsellik, Dinsellik	2.1.Müfredat bilimsel temelden kopartılarak, yerine dini referans getirtilmektedir. 2.2.Laik ve bilimsel eğitim geri plana itilirken, bütün ders kitaplarında ‘milli ve manevi değerler’ merkeze alınmaktadır.	2.1.Eğitim Sen 2.2.Eğitim Sen 2.3.Eğitim Sen 2.4. Eğitim Sen

⁸⁹ “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Değerlendirmesi: Tespit ve Öneriler I.Cilt”, <https://ebs.org.tr/storage/publication/663a26209c7531715086880.pdf> ve “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Yeni Müfredat Taslağı Anketi Değerlendirilmesi: Tespit ve Öneriler, II.Cilt”, <https://www.ebs.org.tr/storage/publication/663a42d714ab01715094231.pdf> (erişim: 3.7.2024)

⁹⁰ “Milli Eğitim Şurası: Komisyon’da Reddedilen Dini Eğitim Genel Kurul’da Kabul Edildi”, Evrensel Gazetesi, 2 Aralık 2021, <https://www.evrensel.net/haber/449379/milli-egitim-surasi-komisyonda-reddedilen-okul-oncesi-dini-egitim-genel-kurulda-kabul-edildi> (erişim tarihi: 13.7.2024)

⁹¹ EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2535>)

⁹² “Geleceğimiz Olan Çocukların Eğitim Hakkı Sözde ‘Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli’ ile İhlal Edilerek Geriye Yürütülemez”, <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=18827&Desc=Gelece%C4%9Fimiz-Olan-%C3%87ocuklar%C4%B1n-E%C4%9Fitim-Hakk%C4%B1-S%C3%B6zde-%E2%80%9CT%C3%BCrkiye-Y%C3%BCzy%C4%B1%C4%B1-Maarif-Modeli%E2%80%9D-ile-%C4%B0hlal-Edilerek-Geriye-Y%C3%BCr%C3%BCt%C3%BClemez!> (erişim: 3.7.2024).

⁹³ Bu eleştirilerin önemli kısmı Sol Feminist hareket tarafından dile getirilmiştir. Ancak EŞİK, SES Eşitlik Adalet Kadın Platformu, Kadının İnsan Hakları Derneği gibi sivil inisiyatiflerin Twitter ve Instagram hesaplarından ya da web sayfalarından bu görüşler onaylanarak paylaşılmıştır.

	2.3. Felsefe ve bilim ders saatleri azaltılmış, beden eğitimi, resim ve müzik ders saatleri azaltılarak yerine din dersleri getirilmiştir. 2.4.Ders kitaplarında yüzde 35 oranında 'sadeleştirme' yapıldığı iddiasıyla doğrudan bilim, tarih, felsefe ve sanat derslerinin hedef alındığı görülmektedir. Bazı derslerde ünite ve kazanım sayılarının azaltılarak 'tek din, tek mezhep ve tek kimlik' üzerinden ağırlıklı olarak hem 'dini', hem de 'milli ve manevi' öğeler ve referanslarla donatılmış bir müfredat taslağı hazırlanmıştır. 2.5. Biyoloji dersi öğretim süreçlerinde, yaratılış teorisinin benimsendiği belirtilmiştir. Biyoloji biliminin, bilimsellikten uzak ve taraf bilinci aşıl原因 herhangi bir görüş ya da teoriler ile düşünülmesi mahiyeti itibariyle akıl ilkelerinden uzaktır. 2.6.Maarif Model bilim, kültür, sanat ve felsefe derslerinden uzaklaşarak, temel ve seçmeli derslerde din ağırlıklı içeriklerin düzenlenmesi çağ dışı, bilimsellikten uzak ve dogmatik nitelikte uygulamalardır. Bu düzenlemeler eğitimde tekipleştirme endişelerini daha da güçlendirmektedir.	2.5.İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi 2.6.İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi
3.Atatürkçülük	3.1.Atatürk, laiklik ve cumhuriyet gibi milli değerlere hiç yer vermemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın "Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi" başlıklı 42.	3.1.İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi

	maddesinde eğitim ve öğretimin Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılacağı hükmü kapsamında Anayasa’ya açıkça aykırılık teşkil etmektedir.	
4.Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	4.1.Ders içeriklerinden toplumsal cinsiyet eşitliği tamamen kaldırılıyor. 4.2.Aile ve toplumsal cinsiyet ilişkileri Medeni Yasa’nın çizdiği çerçeveyi yok sayıyor. 4.3.Aile reisinin ve devlet yöneticilerinin hak ve sorumlulukları arasındaki bağ; fıtrat, mahremiyet, İslam hukukunda nikahın şartları ayet ve hadisler ışığında ele alınıyor. 4.4.Bu yaklaşımla kadının çalışma hayatına girmesi, evlenme yaşının yükselmesi, çocukların ve aile büyüklerinin bakımında “aile dışı” kurumların sayısının artışı ve boşanma bir sorun olarak tanımlanırken, cinsiyet kimlikleri fıtrata dayalı bir yaklaşımla anlatılıyor; müfredatla, kadınlar geleneksel rollerine hapsedilmeye çalışılıyor. 4.5. Kadınların kazanılmış hakları yok sayılıyor. 4.6.Müfredatta yer alan demokrasiyi dışlayan, çocukların sosyal ve kültürel gelişim düzeylerine uygun olmayan, cinsiyete, etnik kökene ve kültüre dayalı ayrımcı öğretim ilke ve yöntemleri kabul edilemez, eğitim ideolojik amaçların konusu haline getirilemez.	4.1.Kadın Örgütleri 4.2.Kadın Örgütleri 4.3.Kadın Örgütleri 4.4.Kadın Örgütleri 4.5.Kadın Örgütleri 4.6.İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi

5.Hazırlık Süreci/İşbirlikleri	5.1.Müfredat yenileme süreci yeterince açık ve şeffaf yürütülmedi. 5.2.Tarikat ve cemaatlerle Milli Eğitim Bakanlığı üzerinden protokoller yapılmaktadır. 5.3.MEB ÇEDES ve benzeri projeler,protokoller üzerinden Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yanı sıra iktidarla ekonomik ve siyasal bağları olan dini vakıf ve cemaatlere eğitim sisteminde geniş faaliyet alanı açmıştır. DİB ve ile cemaatler ve tarikatlar okullar, yurtlar, kurslar vb. üzerinden doğrudan iktidar desteği ile tıpkı bir örümcek ağı gibi bütün eğitim sistemini kuşatmış durumdadır. Yeni müfredat değişiklikleri okullar başta olmak üzere eğitim sisteminde yaşanan dinselleşme kuşatmasının en son ve en tehlikeli aşamasını oluşturmaktadır. 5.4.Eğitim müfredatının oluşturulması sürecinde akademisyen ve öğretmenler ile görüşüldüğü ifade edilse de eğitim hakkının niteliğini ve çocuğun üstün yararını gözeten kurum ve kuruluşların görüşleri alınmaksızın düzenlenen müfredat programları kapsayıcı ve toplumun ihtiyaçlarına cevap vermemektedir.	5.1.Eğitim-Sen 5.2.Eğitim-Sen 5.3.Eğitim-Sen 5.4.İstanbul Barosu Çocuk Hakları Merkezi
--------------------------------	---	--

Müfredata yönelik ortak eleştiriler, Sünni İslam temelli din eğitiminin artması, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunun müfredattan silinmesi ve “milli ve manevi değer” vurgusunun Atatürkçü düşünce perspektifinin yerine geçen bir ifade olarak yaygın bir biçimde kullanılması üzerinden şekillenmiştir. Tüm bu eleştirilerin temel çerçevesini ise, yeni

müfredat ile Anayasanın 2. ve 24. maddelerinin öngördüğü laiklik ilkesinden uzaklaşıldığı değerlendirilmesi belirlemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası: Madde 2 - Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir. **Madde 24** - Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.

Zorunlu Din Dersi Tartışmaları

Türkiye’de din derslerinin sayısına, zorunlu ya da seçmeli olmasına ya da içeriğine ilişkin uzun zamandır tartışma yürümektedir. Son dört yılda da konu tartışılmaya ve eleştirilmeye devam etmiştir.

Türkiye’de Anayasanın 24. maddesinin 4. fıkrası; din dersinin zorunlu olması ve devlet tarafından verilmesi gerektiğini söyler. Bugün Türkiye’de 4. sınıftan başlayarak 9.s ınfın sonuna kadar Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi verilmektedir. Türk Milli Eğitim Kanunu’nun 12. maddesine göre, ise “Türk milli eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğrenimi, ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”⁹⁴

Milli Eğitim Bakanlığı, DKAB ders programının, kitaplarının hazırlanmasından ve DKAB öğretmenlerinin hizmet içi eğitimi ile denetlenmesinden sorumlu devlet kurumudur. Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ise İl Milli Eğitim Müdürlükleri ile doğrudan Milli Eğitim Müdürü’ne bağlı birimler aracılığıyla din öğretimi hizmetleriyle birlikte milli eğitim hizmetlerini yürütür.⁹⁵

Şunun da not edilmesi gerekir ki, Türkiye’de Din Kültür ve Ahlak Dersi’nin çoğunlukla içeriği Sünni İslam çerçevesinde belirlenmektedir. 2012 yılından itibaren, din derslerinin sayısı

⁹⁴ 1739 Sayılı ve 24 Haziran 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu Madde 12 (Değişiklik: 2842 - 16.6.1983), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> (erişim tarihi: 9.7.2024).

⁹⁵ Milli Eğitim Bakanlığı ile İl ve İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri Yönetmeliği, Madde 8, <https://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1616.pdf> (erişim tarihi: 9.7.2024).

müfredatta arttırılarak, DKAB derslerine ilave "Kur'an-ı Kerim", "Hz. Muhammed'in Hayatı" ve "Temel Dini Bilgiler" dersleri de liselerde seçmeli olarak verilmeye başlanmıştır.

Uluslararası belgelerde çocuğun din eğitimi hakkını belirleyen kurallarının iki boyutu vardır: Birincisi ebeveynlerin çocuklarını, kendi dini inanç ve kültürleri doğrultusunda eğitebilmelerini sağlayan hak; diğeri ise çocuğun bu sürecin pasif öznesi değil, aktif öznesi olarak iradesini ortaya koyabilmesine imkan tanıyan haklardır. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi madde 12 ve 14; ayrıca BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi 18(1) ve 18(4) konuyla ilgili hakların genel çerçevesini belirleyen ve Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalardır.

BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, 18. madde: Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü:
1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğü ile, tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, aleni veya özel olarak, dinini veya inancını ibadet, uygulama, öğretim şeklinde açığa vurma özgürlüğünü de içerir. 2. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz. 3. Bir kimsenin dinini veya inancını açığa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir. 4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile, mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.

Son dönem din eğitimi ile ilgili uluslararası alandaki önemli belgelerden biri Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından hazırlanmıştır. AGIT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi (ODIHR), Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime ilişkin Toledo Kılavuz İlkelerini geliştirmek için, AGIT bölgesi genelinde diğer önde gelen uzmanlar ve bilim insanları ile Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Panelinin Danışma Konseyi'ni bir araya getirmiş ve bazı temel ilkeler belirlemiştir.⁹⁶ Buna göre, AGIT üyesi devletlerde, örgün eğitim veren okullarda dinler ve inançlar hakkında öğretim verilirken aşağıdaki temel ilkeler dikkate alınmalıdır.

Tablo 17 Toledo Kılavuz İlkeleri

Temel Kılavuz İlkeler
1. Dinler ve inançlar hakkında öğretim, adil ve doğru yöntemlerle sağlanmalı ve sağlam akademik çalışmaya dayanmalıdır. Öğrenciler insan haklarına, temel özgürlüklere ve medeni değerlere saygılı bir ortamda dinler ve inançlar hakkında öğretim almalıdır.
2. Din ve inançlar hakkında öğretenler, bir okul ortamına katkıda bulunan din özgürlüğüne ve okul topluluğunun üyeleri arasında karşılıklı saygı ve anlayış ruhu içinde hakların korunmasını teşvik eden uygulamalara bağlı olmalıdır.
3. Dinler ve inançlar hakkında öğretim, okulların önemli bir sorumluluğudur. Ancak bu öğretimin gerçekleştirilme yöntemi, ailelerle din veya inanç kuruluşlarının

⁹⁶ ESHİD (2021). Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/2536>)

sonraki nesillere değerleri aktarma rolünü zayıflatmamalı veya göz ardı etmemelidir.
4. Müfredatın hazırlanması ve uygulanması ile öğretmenlerin eğitimine farklı paydaşların katılımı için kapsayıcı bir yaklaşımı benimseyen farklı düzeylerde danışma birimlerinin kurulması için çaba harcanmalıdır.
5. Dinler ve inançlar hakkında öğretimin yer aldığı zorunlu bir program yeterince objektif olmadığında, düzeltilmesi ve daha dengeli ve tarafsız hale getirilmesi için çaba harcanmalıdır. Ancak bunun mümkün olmadığı veya hemen başaramadığı durumlarda, öğretimin dışında kalma hakkının tanınması, bu konudaki düzenlemelerin duyarlı ve ayrımcı olmayan bir şekilde yapılandırılmış olması koşuluyla, ebeveynler ve öğrenciler için tatmin edici bir çözüm olabilir.
6. Dinler ve inançlar hakkında ders verenler bu konuda yeterince eğitim almış olmalıdır. Bu öğretmenler, dinler ve inançlar hakkında adil ve dengeli bir şekilde ders vermek için gerekli bilgi, tutum ve becerilere sahip olmalıdır. Öğretmenler sadece konu yetkinliğine değil, pedagojik becerilere de sahip olmalıdır ki öğrenciler ile etkileşim içinde olabilsin ve öğrencilerin birbirleriyle duyarlı ve saygılı bir şekilde etkileşime geçmelerine yardım edebilsinler.
7. Dinler ve inançlar hakkında öğretim için müfredat, ders kitapları ve eğitim materyalleri hazırlanırken, dini ve dini olmayan görüşler kapsayıcı, adil ve saygılı bir şekilde hesaba katılmalıdır. Özellikle de olumsuz kalıp yargıları güçlendiren hatalı veya önyargılı materyallerden kaçınmaya dikkat edilmelidir.
8. Dinler ve inançlar hakkında alınan eğitime dair dengeli bir yaklaşım sağlamak amacıyla, müfredat geçerli mesleki standartlar uyarınca geliştirilmelidir. Müfredatın geliştirilmesi ve uygulanması aynı zamanda ilgili tüm taraflara görüş ve önerilerini sunmaları için uygun fırsatlar sağlayan açık ve adil prosedürler içermelidir.
9. Dinler ve inançlar hakkında öğretim alanındaki kaliteli müfredat, ancak öğretmenler müfredatı kullanmak için profesyonel şekilde eğitilir ve bu konu ile ilgili bilgi ve yeterliliklerini daha da geliştirmek için sürekli eğitim alırlarsa Toledo Kılavuz İlkelerinin eğitime amaçlarına etkili bir şekilde katkıda bulunabilir. Öğretmen yetiştirmeye dair herhangi bir hazırlık, demokratik ilkelere ve insan hakları ilkelerine göre kurgulanmalı ve geliştirilmeli ve toplumdaki kültürel ve dini çeşitliliğe dair bir anlayışı barındırmalıdır.
10. Dinler ve inançlar hakkında öğretime odaklanan müfredat, din ve inanç ile ilgili ve küresel ve yerel sorunları yansıtan önemli tarihsel ve güncel gelişmelere dikkat etmelidir. Dini ve seküler çoğulluğun, okullarda ve okulların hizmet verdiği topluluklardaki farklı yerel tezahürlerine karşı duyarlı olmalıdır. Bu tür duyarlılıklar, öğrencilerin, velilerin ve eğitim alanındaki diğer paydaşların kaygıları gidermeye yardımcı olacaktır.

AGİT üyesi olarak Türkiye’nin de DKHB derslerinin biçimini ve içeriğini belirlerken, bu öneri niteliğindeki ilkelere uyması beklenmektedir. Ancak Türkiye için ciddi sorunlar hala devam

etmektedir. Eğitim Sen 2024 raporuna göre, 9 yıl boyunca 1’er zorunlu ve 8 yıl boyunca 3’er de seçmeli olmak üzere, halihazırdaki örgün eğitim müfredatında toplam 33 din dersi bulunmaktadır.⁹⁷ Raporda, ayrıca ülkedeki etnik, dilsel, kültürel çeşitlilik ve inanç çeşitliliğinin, eğitim programlarında ve ders kitaplarında neredeyse hiç yansıtılmadığı da kaydedilmiştir.

İnanç Özgürlüğü Girişimi tarafından yayınlanan “Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı: Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022”de de benzer eleştiriler dile getirilmiştir. Müfredatta başka dinlere, inançlara veya dünya görüşlerine yönelik seçmeli ders seçeneğinin bulunmadığının belirtildiği raporda, derslerden muafiyetin de ciddi sorunlar yarattığına da değiniliyor. Raporda muafiyet mekanizması “ayırıcı” olarak tanımlanıyor. Zira muafiyet hakkından Türkiye’de sadece Hristiyan ve Yahudi öğrenciler yararlanabiliyor ve bunun için de nüfus kayıtlarındaki din hanesinde dinlerini belirtmiş olmaları gerekiyor.⁹⁸ Bu durumda çocuğun din veya inancını açıklamak zorunda bırakılmama hakkı ihlal ediliyor. Raporun belirttiği üzere bu durum uluslararası insan hakları hukukuna doğrudan aykırılık teşkil ediyor.

Yüksek Öğrenim Kurulu’nun 9 Temmuz 1990 tarihli kararı: “Milli Eğitim Bakanlığı’nın teklifini müteakiben, Türk vatandaşı olan Hristiyan veya Musevi dinlerine mensup, ilkokul ve orta öğretime giden öğrenciler, azınlık okulları hariç tutularak, söz konusu dinlere bağlı bulunduklarını belgelendirdikleri takdirde din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeye mecbur edilemez. Ancak bu öğrenciler din kültürü ve ahlak bilgisi derslerine girmeyi istedikleri takdirde, yasal temsilcilerin yazılı taleplerini sunması gerekir.

Toledo Kılavuz İlkeleri’nde de din derslerinden muaf tutulma sürecinde “öğrenciyi damgalamayan veya ona karşı ayrımcılık yapmayan bir yaklaşımın bulunması gerekir.”⁹⁹ ifadesine yer veriliyor. Karneye yazılan “muaf ” ibaresi ayrımcılık riski oluşturuyor. Öte yandan, DKAB dersinden muaf tutulan öğrenciler, karneleri incelendiğinde, akademik yaşamları ve kariyerleri boyunca damgalanma riskiyle karşı karşıyadır. AİHM kararları ışığında değerlendirildiğinde, bu kaydın açıklanması AİHS’le uyumlu olmayan bir uygulama olarak görülüyor.¹⁰⁰

Türkiye’nin de taraf olduğu **Çocuk Hakları Sözleşmesi**¹⁰¹ (**ÇHS**)’nin **14. maddesi** şöyledir: 1.Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına saygı gösterirler. 2.Taraf Devletler, anne-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin, çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine saygı gösterirler. 3.Bir kimsenin dinini ve inançlarını açıklama özgürlüğü, kanunla öngörülmek ve gerekli olmak kaydıyla yalnızca kamu güvenliği, düzeni, sağlık ya da ahlaki ya da başkalarının temel hakları ve özgürlüklerini korumak gibi amaçlarla sınırlandırılabilir.¹⁰²

⁹⁷ EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2535>) s.9

⁹⁸ Yıldırım, M. (2021). Türkiye’de Zorunlu Din Eğitimi Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Ve Kitapları Hakkında İnsan Hakları Temelli Bir Değerlendirme. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği - EŞİD. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1307>)

⁹⁹ EŞİD (2021). Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2536>) s. 59.

¹⁰⁰ AİHM, *Grezelak/Polonya*, No. 7710/02, 22 Kasım 2010, (erişim tarihi: 8.7.2024).

¹⁰¹ Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 20 Kasım 1989 tarih ve 44/25 Sayılı Kararıyla kabul edilmiştir. Anlaşma Türkiye tarafından 1995 yılında imzalanmıştır

¹⁰² BM (2004). Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi. UNICEF. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/621>)

İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022’de vurgulanan üçüncü konu ise muafiyet başvuru sürecinde çocuğa katılım hakkı tanınmamasıdır. Çocuğun dinine ilişkin nüfus kaydı belgesi şart koşulduğu halde, Türkiye’de muafiyet başvuru sürecine çocuğun katılımına imkân verilmiyor. Başvuruyu ebeveynler yapıyor ve belgeyi ebeveynler sunuyor.

Çocuk dostu bir başvuru süreci ve çocuğun muafiyet hakkında bilgilendirilmesi sayesinde çocukların muafiyet hakkını kullanması mümkün olabilir. Çocukların bu hakkı kullanmasını sağlamak ebeveynlere ve devlet yetkililerine düşen bir yükümlülüktür.¹⁰³ Çocuk Hakları Sözleşmesi’nin 12. maddesinin çocuğun kendi görüşlerini ifade etme hakkı için hiçbir yaş sınırı getirmediğinin altının çizilmesi gerekir. Çocuk kendisini etkileyen her türlü adli ve idari işleme katılım hakkına sahiptir ve eğitim de idari işlemdir. Devletler, mevzuatta 12. maddenin gerekliliklerini yansıtan ve ilgili kayıtların açıklanması, ifade ve ebeveynler veya başkaları tarafından temsil dahil, diğer usule ilişkin haklar ile birlikte çocuğun katılım hakkını temin eden idari usuller geliştirmelidir.¹⁰⁴

Türkiye’nin de taraf olduğu Çocuk Hakları Sözleşmesi (ÇHS)’in 12. maddesi şöyle der:

Taraf Devletler kendi görüşlerini oluşturma kabiliyetine sahip çocuğun, bu görüşleri çocuğu etkileyen her türlü meselede özgürce ifade etme hakkını temin edecek, çocuğun görüşlerine, yaşı ve olgunluğuna uygun olarak gerekli ağırlık verilecektir. Bu amaçla, çocuğun, özellikle çocuğu etkileyen her türlü adli ve idari işlemde, doğrudan veya bir temsilci ya da uygun bir organ aracılığıyla, ulusal yasaların usul kuralları ile uyumlu bir şekilde, kendini ifade etme fırsatı sağlanacaktır.¹⁰⁵

Tüm bunlara ilave olarak üniversiteye giriş sınavında din dersinden sorular çıkması, yine liseye giriş sınavlarında din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarından sorular çıkması, eğitimde fırsat eşitliği ilkesine zarar vermektedir.

Bu derslerden muafiyet mekanizması da dahil olmak üzere zorunlu DKAB (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi) dersleri, seçmeli din dersleri, okullardaki İslami din uygulamalar ve üniversite yerleştirme sınavı, başka unsurların yanı sıra Türkiye’de din veya inanç özgürlüğünün korunması önünde ciddi engeller oluşturmaktadır.

Karma Eğitim Tartışmaları

Milli Eğitim Bakanı Yusuf Tekin, 2014’te, bakanlık müsteşarıyken karma eğitimin zorunlu olmadığını dile getirmişti. Bakan’ın 2014’te yaptığı bu açıklamanın kendisiyle yapılan bir söyleşide yeniden sorulması üzerine 10 Temmuz 2023 yılında Milli Eğitim Bakanı, bu defa da şu cevabı verdi:

¹⁰³ Yıldırım, M. (2022). Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı: Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022. Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2015>) s.55-56-57

¹⁰⁴ Yıldırım, M. (2021). Türkiye’de Zorunlu Din Eğitimi Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Ve Kitapları Hakkında İnsan Hakları Temelli Bir Değerlendirme. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği - EŞİD. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1307>) s.18

¹⁰⁵ BM (2004). Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi. UNICEF. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/621>)

“Çıkış noktamız temel hak ve hürriyetler, demokrasi ve özgürlükler. Bahse konu olan tartışmada da bir gazeteciyle kız çocuklarının okullaşmasını konuşuyorduk... Kız çocuklarını okula göndermeyenlerin argümanlarından bir tanesi de ‘Ben çocuğumu erkeklerle aynı okula göndermek istemiyorum.’ Benim birinci hedefim kız çocuklarının okullaşması. O zaman veliyi ikna etmek için biz gerekirse kız okulları da açabilmeliyiz, veli isterse çocuğunu kız okullarına gönderebilmeli, isterse erkeklerin gittiği okullara gönderebilmeli.”¹⁰⁶

Esasında bu tartışma Milli Eğitim Bakanı’nın 2014 yılındaki açıklamasına ilave olarak 2018 yılında yönetmelikte yapılan bir değişiklikle de gündeme gelmişti. 10 Eylül 2018’de Milli Eğitim Bakanlığı Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliği’nin 7. maddesinin 11. fıkrasının yönetmelikten çıkarılması karma eğitimle ilgili yeni bir adım atılıyor kaygısı yaratmıştı. *Madde 7-(11) şöyle diyordu: Çok programlı Anadolu lisesi, mesleki ve teknik eğitim merkezi ve mesleki eğitim merkezinde karma eğitim yapılır.* Bu maddenin çıkarılmasının ardından MEB tarafından yapılan açıklamada, söz konusu değişikliğin bir yargı kararının gereği olarak yapıldığı ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu’nun 15. maddesinin karma eğitimle ilgili bir düzenleme içermesinden kaynaklı, ayrıca yönetmelikte yer verilmesine gerek olmadığı belirtildi. 1739 sayılı yasanın 15. maddesi “Okullarda kız ve erkek karma eğitim yapılması esastır. Ancak eğitimin türüne imkân ve zorluklara göre bazı okullar, yalnızca kız veya yalnızca erkek öğrencilere ayrılabilir” şeklindedir. MEB açıklamasında ayrıca karma eğitimin kaldırılmasına dönük bir çalışmalarının olmadığını da kaydedildi.

Bu karara yönelik itirazlar artınca dönemin Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın şöyle bir açıklama yaptı:

“Bakanlığımız bu konuda açıklama yaptı. Bir mahkeme kararına istinaden bir düzenleme yapıldı. ‘Karma eğitim kaldırılıyor’ gibi propagandaya dönüştürüldü. Karma eğitim olduğu halde devam ediyor. Karma eğitimin ortadan kaldırılması gibi bir şey söz konusu değil. Fakat belli okullarda kız-erkek ayrımı şeklinde eğitim verilmesine imkân sağlayan bir karar da var ortada. Burada tercihlerin daraltılması değil çoğaltılması söz konusu. Demokratik toplumlarda aslolan vatandaşın bu tür taleplerini karşılayacak seçeneklerin artırılmasıdır. Hiç kimse, hiçbir veliye karmaya ya da olmayana göndermek zorundasın diye bir şey empoze etmiyor. Ama alternatifleri sunuyoruz. Devletin yapması gereken de budur.”¹⁰⁷

Yine aynı dönemde Eğitim Sen bir açıklama yayınlayarak, yapılan düzenlemenin karma eğitimi hedef aldığı konusunda ısrar etti.¹⁰⁸ Hatta son müfredata ilişkin yayınladıkları raporda da bazı okullarda fiilen karma eğitimin sona erdirildiğini kaydettiler.¹⁰⁹

Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitliği ile din meselesinin kesiştiği alanlardan birisi karma eğitimle ilgili öne sürülen dindar ailelerin kız çocuklarını, dini gerekçelerle karma eğitim

¹⁰⁶ “Kız Okulları Açabilmeliyiz’ diyen Bakan İnfial Yarattı”, 12.7.2023, <https://www.diken.com.tr/kiz-okullari-da-acabilmeliyiz-diyen-egitim-bakani-infial-yaratti/> (erişim tarihi: 9.7.2024).

¹⁰⁷ “MEB’in Karma Eğitim Açıklamalarına Rağmen Saray Kapıyı Araladı”, 12.9.2018, Cumhuriyet Gazetesi, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mebin-karma-egitim-aciklamalarina-ragmen-saray-kapiyi-araladi-1080094> (erişim tarihi: 9.7.2024)

¹⁰⁸ “Karma Eğitim Tartışmaları ve Gerçekler”, 12.9.2018, <http://kesk.org.tr/2018/09/12/karma-egitim-tartismalari-ve-gercekler/> (erişim tarihi: 9.7.2024).

¹⁰⁹ EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org/handle/1/2535>)

veren okullara göndermek istemediği tartışmasıdır. Açıköğretim Ortaokul ve liselerinde kız öğrencilerin oranındaki artış da bu bağlamda değerlendirilebilir. Kızlarını dini gerekçelerle okula göndermek istemeyen ailelerin, kızlarını açıköğretim ortaokul ya da liselerine kaydettirdikleri de ifade edilmektedir. Nitekim Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planı (2024-28)’nda Eğitim başlığındaki Strateji 3: “Eğitimde kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik araştırmalar yapılması ve kurumların kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik kapasitelerinin geliştirilmesi” gereğinden söz eder. Ardından Açık öğretimde kız öğrenci artışlarının nedenlerine ilişkin MEB’nin araştırma yapmasını ve araştırma sonuçlarını kamuoyu ile paylaşmasını talep eder.¹¹⁰

Tablo 18 Ortaokul Açık Öğretime kaydolun kız ve erkek öğrenci sayısı

Ortaokul	Kız	Erkek	Toplam
2020-2021 Eğitim Dönemi	82.906	45.527	128.433
2021-2022 Eğitim Dönemi	101.714	70.229	171.943
2022-2023 Eğitim	204.934	132.240	337.174

Kaynak: MEB İstatistikleri, <https://istatistik.meb.gov.tr/OgrenciSayisi/Index>

Tablo 19 Lise Açık Öğretime kaydolun kız ve erkek öğrenci sayısı

Lise	Kız	Erkek	Toplam
2020-2021 Eğitim Dönemi	671.827	780.504	1.452.331
2021-2022 Eğitim Dönemi	720.281	845.974	1.566.255
2022-2023 Eğitim	934.276	1.075.204	2.009.480

Kaynak: MEB İstatistikleri, <https://istatistik.meb.gov.tr/OgrenciSayisi/Index>

Ancak tüm bu tartışmalar üzerine Türk Tabibler Birliği yaptığı açıklama ile kız çocuklarının açık orta ve lise eğitimine gönderilmesinin ya da okula hiç gönderilmemesinin asıl nedeninin dinle ilişkisi olmaktan çok kız çocuklarının ev içi sorumluluklarıyla ilişkili olduğunu söyler. TBB’nin bu konudaki tartışmalar üzerine yaptığı açıklama şu şekildedir:

“Kız çocuklarının okullaşmasındaki azalma okulların karma olması ile ilgili değil. Bu nedenle de kız çocukların okullaşmasını arttırmak için tek cinsiyetli okullar çözüm değil. Nitekim ülkemizde sadece pratikte kız çocuklarının gittiği ya da kız ve erkek çocukların sınıflarının ayrı olduğu (kız Anadolu liseleri, kız meslek liseleri ve imam hatip liseleri gibi) pek çok seçenek zaten mevcut. Okula gitmeyen kız çocukların evde ücretsiz çalıştığı (hasta, çocuk bakımı gibi) ya da evlendirildiği düşünüldüğünde kız çocukların okullaşmasının arttırılması için bu sorunların çözümüne eğilmek gerekli.”¹¹¹

¹¹⁰ ASHB (2024). Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028). T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2451>)

¹¹¹ “TTB: Karma Eğitim Tartışmaları Bilimsel ve Pedagojik Değil”, 14.7.2024, <https://www.diken.com.tr/ttb-karma-egitim-tartismalari-bilimsel-ve-pedagojik-degil-politik-referansli/> (erişim tarihi: 15.7.2024).

2023 yılında MEB tarafından yayınlanan genelge ile istisnai durumlar dışında açık liseye geçişler zorlaştırılmıştır.¹¹² Kadının Güçlendirilmesi Strateji ve Eylem Planı’nın öngördüğü araştırma yapıldığında da açık liseye geçiş nedenleriyle ilgili izleme için önemli veriler elde edilecektir.

İmam Hatip Ortaokul ve Liseleri

Din Eğitimi veren ve MEB’e bağlı olan en önemli kurumlar İmam Hatip Ortaokul (İHO) ve İmam Hatip Liseleri (İHL)’dir. İHO’ların sayısı yıllara göre artarak 2023 yılında 3432’ye ulaşmıştır. Öğrenci sayılarında ise kadınlar çoğunluk olma halini korumuştur.

Tablo 20 T.C. MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Ortaokullarda Okul ve Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı	2017-2018	2018-2019	2019-2020	Toplam artış oranı	2022-2023	Toplam artış oranı
Okul sayısı	455	2.777	510%	3.286	3.394	3.437	24%	3.432	0,15%
Toplam öğrenci sayısı	120.668	657.02	444%	723.108	761.785	777.439	18%	695.499	10%
Erkek öğrenci sayısı	58.5	309.406	429%	340.401	358.859	366.478	18%	330.531	10%
Kadın öğrenci sayısı	62.168	347.614	459%	382.707	402.926	410.961	18%	364.968	13%

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2023)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 21’de daha açık görebileceğiniz üzere İHO’nın sayısı yıllara göre artmış olmasına rağmen öğrenci sayısı azalmaktadır. Erkek öğrenci sayısındaki düşüş, kız öğrenci sayısındaki düşüşten daha fazladır.

¹¹² MEB, Örgün Ortaöğretim Kurumlarından Açık Liselere Geçiş Genelgesi, 2023/30, https://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/14125614_AcYk_OYretim_GeciYler_Genelge.pdf, (erişim tarihi: 17.07.2024)

Tablo 21 2022-2023 Genel Ortaokul Eğitim Kurumları ve Öğrencileri İçinde Din Okulları ve Dini Eğitim alan Öğrenciler

	Okul Kurum Sayısı	(%)	Öğrenci	(%)	Erkek Öğrenci Sayısı	(%)	Kız Öğrenci Sayısı	(%)
			Sayısı					
Temel Eğitim Genel Müdürlüğü	12.722	76	4.099.941	80	2.120.320	82	1.979.621	77
Din Öğretimi Genel Müdürlüğü	3.432	21	695.499	14	330.531	13	364.968	14
Ortaokul Toplam	16.641		5.147.691		2.592.733		2.554.958	

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2023)

https://sgb.meb.gov.tr/www/icerik_goruntule.php?KNO=396

İmam Hatip Liseleri (İHL)’nin verilerini yıllara göre karşılaştırdığımızda ise 2006-2007 döneminde 455 olan İmam Hatip Lisesi sayısının 2022-2023 dönemine gelindiğinde belirgin bir artışla 1715 rakamına ulaşmış olduğunun altını çizelim. Öğrenci kapasitesi ise 2019-2020 yıllarında biraz geriliyor; ancak 2023 itibarıyla tekrar artmaya başlıyor. 2006’dan bu yana İHL öğrenci kapasitesi neredeyse 5 kat artmış görünüyor. İlk yıllardaki artış ivmesinin son yıllarda aynı hızla devam etmediğini de belirtmek gerekir. Her dönem kadın öğrenci sayısı ise erkeklerden fazla olmaya devam etmektedir

Tablo 22 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı (%)	2017-2018	2018-2019	2019-2020	Toplam artış oranı (%)	2022-2023	Toplam artış oranı (%)
Okul sayısı	455	1.452	219	1.604	1.623	1,650	14	1,715	4
Toplam öğrenci sayısı	120.668	645.318	435	514.806	498.002	502.847	-22	579.306	15
Erkek öğrenci sayısı	58.5	284.218	386	236.935	223.79	224.75	-21	250.173	11
Kadın öğrenci sayısı	62.168	361.1	481	277.871	274.212	278.097	-22	329.133	%18

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 23 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

	2006-2007	2016-2017	Toplam artış oranı (%)	2017-2018	2018-2019	2019-2020	Toplam artış oranı (%)	2022-2023	Toplam artış oranı (%)
Toplam öğrenci sayısı	1.536	138.802	8937	112.697	107.867	107.16	-23	98.822	-8
Erkek öğrenci sayısı	472	51.717	10857	42.51	42.902	44.931	-13	46.271	3
Kadın öğrenci sayısı	1.054	87.085	8162	70.187	64.965	62.229	-28	52.551	-15

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2006-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/> (erişim tarihi: 19.9.2024)

Tablo 24 de yine bize, genel ortaöğretim lise okulları içinde İHL sayısı ve öğrenci oranlarını veriyor.

Buna göre, tüm liseler içinde İHL oranı yüzde 14, ama öğrenci oranı yüzde 7. Bunun anlamı, ortaokullarda olduğu gibi İH’lerde de kontenjanlar tam olarak doldurulamamakta olduğudur. Elbette burada da kız öğrenci sayısı erkeklerden fazladır.

Tablo 24 2022-2023 Ortaöğretime bağlı Liselerde Okul ve Öğrenci Sayıları

	Okul sayısı	(%)	Öğrenci sayısı	(%)	Erkek Öğrenci Sayısı	(%)	Kız Öğrenci Sayısı	(%)
Genel Ortaöğretim	6.665	53	4.437.748	65	2.163.683	61	2.274.065	70
Mesleki ve Teknik Ortaöğretim	4.306	34	1.772.627	26	1.146.197	32	626.430	19
Din Öğretimi (İHL)	1.715	14	579.306	9	250.173	7	329.133	10
Ortaöğretim Toplam	12.686		6.789.681		3.560.053		3.229.628	

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2022-2023)

https://sgb.meb.gov.tr/www/icerik_goruntule.php?KNO=396 (erilim tarihi: 19.09.2024).

Tablo 25 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Orta Eğitime bağlı Liselerde Öğrenci Artış Oranı

	2019-2020	2022-2023	Toplam Artış Oranı (%)
Okul sayısı	1.651	1.715	4
Toplam öğrenci sayısı	610.007	579.306	-5
Erkek öğrenci sayısı	269.681	250.173	-7
Kadın öğrenci sayısı	340.326	329.133	-3

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2019-2023)
<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 26’dan takip edilebileceği üzere okul sayısı artışına bağlı olarak öğretmen sayıları da İHL’lerde artmıştır. Öğretmen sayılarında, kadınların oranı erkeklerden daha fazladır. Hatta yıllara göre kadın öğretmen artış hızı da erkeklerden daha fazladır. Bu bağlamda, İHL’lerinde kadın öğretmenlerin daha fazla istihdam edildiği, bu eğilimin giderek arttığı açıktır.

Tablo 26 MEB-DÖGM’ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı Artışı

	2019-2020	2022-2023	Toplam Artış Oranı (%)
Okul sayısı	1.651	1.715	4
Toplam öğretmen sayısı	49.462	51.816	5
Erkek öğretmen sayısı	24.353	24.822	2
Kadın öğretmen sayısı	25.109	26.994	8

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2019-2023)

Son olarak aşağıda birbirini takip eden 5 tabloda Türkiye ve illere göre din eğitimi alan öğrenci sayısının toplamına ve cinsiyetlere göre dağılımının verilerini izleyebilirsiniz. Çok az istisna şehir dışında, din eğitimi veren tüm illerdeki İmam Hatip okullarda kız öğrenci sayısı erkeklerden fazladır.

Tablo 27 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’ne Bağlı Ortaokullarda Okul, Öğrenci Sayısı

				Erkek		Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Türkiye	2022-2023	3.432	695.499	330.531	47	364.968	53
	2021-2022	3.451	710.264	337.527	48	372.737	52
	2020-2021	3.427	714.297	338.434	47	375.863	53
İstanbul	2022-2023	357	133.685	58.993	44	74.692	56
	2021-2022	361	138.268	61.211	44	77.057	56
	2020-2021	357	141.007	62.174	44	78.883	56
İzmir	2022-2023	70	11.450	5.604	49	5.846	51
	2021-2022	68	11.740	5.774	49	5.966	51

	2020-2021	67	11.898	5.840	49	6.058	51
Ankara	2022-2023	100	28.157	13.394	48	14.763	52
	2021-2022	99	27.842	13.119	47	14.723	53
	2020-2021	98	28.354	13.387	47	14.967	53
Trabzon	2022-2023	40	8.220	4.183	51	4.037	49
	2021-2022	41	8.302	4.240	51	4.062	49
	2020-2021	41	8.411	4.202	50	4.209	50
Adana	2022-2023	48	15.919	7.615	48	8.304	52
	2021-2022	47	15.608	7.493	48	8.115	52
	2020-2021	47	16.051	7.713	48	8.338	52
Kars	2022-2023	20	1.803	902	50	901	50
	2021-2022	20	2.008	1.000	50	1.008	50
	2020-2021	20	2.174	1.132	52	1.042	48
Gaziantep	2022-2023	58	16.671	7.726	46	8.945	54
	2021-2022	57	16.695	7.767	46	8.928	54
	2020-2021	54	17.175	7.988	46	9.187	54
Eskişehir	2022-2023	25	3.835	1.839	48	1.996	52
	2021-2022	25	3.862	1.873	48	1.989	52
	2020-2021	24	3.870	1.894	49	1.976	51
Samsun	2022-2023	52	12.944	6.476	50	6.468	50
	2021-2022	54	13.489	6.725	50	6.764	50
	2020-2021	53	13.846	6.855	50	6.991	50
Mersin	2022-2023	37	9.401	4.575	49	4.826	51
	2021-2022	36	9.130	4.289	47	4.841	53
	2020-2021	36	8.951	4.304	48	4.647	52
Bursa	2022-2023	116	34.673	16.132	46	18.541	54
	2021-2022	121	34.965	16.260	46	18.705	54
	2020-2021	121	35.029	16.125	46	18.904	54
Hatay	2022-2023	37	9.401	4.575	49	4.826	51
	2021-2022	50	14.880	7.069	47	7.811	53
	2020-2021	51	15.598	7.437	48	8.161	52

Kaynak T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2017-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 28 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

				Erkek		Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Türkiye	2022-2023	1.715	579.306	250.173	43	329.133	57
	2021-2022	1.694	617.278	271.796	44	345.482	56
	2020-2021	1.673	666.993	297.499	45	369.464	55
İstanbul	2022-2023	223	109.695	45.459	41	64.236	59
	2021-2022	222	116.033	48.002	41	68.031	59
	2020-2021	219	126.640	52.999	42	73.241	58
İzmir	2022-2023	49	10.753	4.389	41	6.364	59
	2021-2022	49	10.978	4.827	44	6.151	56
	2020-2021	49	11.984	5.049	42	6.935	58
Ankara	2022-2023	78	22.211	9.040	41	13.171	59
	2021-2022	76	23.495	9.597	41	13.898	59
	2020-2021	75	25.741	10.559	41	15.182	59
Trabzon	2022-2023	22	8.300	3.755	45	4.545	55
	2021-2022	22	8.423	3.604	43	4.819	57
	2020-2021	23	9.269	3.961	43	5.308	57
Adana	2022-2023	31	11.219	4.519	40	6.700	60
	2021-2022	31	11.248	4.736	42	6.512	58
	2020-2021	31	12.081	5.221	43	6.860	57
Kars	2022-2023	9	2.887	1.474	51	1.413	49
	2021-2022	9	3.228	1.670	52	1.568	48
	2020-2021	9	3.237	1.675	52	1.562	48
Gaziantep	2022-2023	45	14.543	5.687	39	8.856	61
	2021-2022	37	14.644	6.479	44	8.165	56
	2020-2021	33	16.992	7.077	42	9.915	58
Eskişehir	2022-2023	11	2.155	869	40	1.286	60
	2021-2022	11	2.413	1.004	42	1.409	58
	2020-2021	11	2.456	988	40	1.210	60
Samsun	2022-2023	29	10.460	4.938	47	5.522	53
	2021-2022	29	11.142	5.369	48	5.773	52

Mersin	2020-2021	29	12.728	6.031	47	6.697	53
	2022-2023	23	9.004	3.579	40	5.425	60
	2021-2022	23	9.866	3.984	40	5.882	60
Bursa	2020-2021	24	10.379	4.338	42	6.041	58
	2022-2023	55	19.399	7.789	40	11.610	60
	2021-2022	55	20.372	8.584	42	12.148	58
Hatay	2020-2021	55	22.006	9.279	42	12.727	58
	2022-2023	27	12.848	5.191	40	7.657	60
	2021-2022	26	14.237	5.918	42	8.319	58
	2020-2021	25	15.478	6.847	44	8.631	56

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2016-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 29 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Açık Öğretim Liselerinde Okul, Öğrenci Sayısı

		Erkek			Kadın	
		Toplam	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Türkiye	2022-2023	98.822	46.271	47	52.551	53
	2021-2022	96.014	43.467	45	52.547	55
	2020-2021	91.942	39.055	42	52.887	58
İstanbul	2022-2023	22.285	10.417	47	11.868	53
	2021-2022	21.762	9.638	44	12.124	56
	2020-2021	21.274	8.769	41	12.505	59
İzmir	2022-2023	1.893	641	34	1.252	66
	2021-2022	1.652	556	34	1.096	66
	2020-2021	1.397	426	30	971	70
Ankara	2022-2023	3.622	1.516	42	2.106	58
	2021-2022	3.565	1.313	37	2.252	63
	2020-2021	3.436	1.141	33	2.295	67
Trabzon	2022-2023	2.425	1.193	49	1.232	51
	2021-2022	2.236	958	43	1.278	57
	2020-2021	2.253	903	40	1.350	60
Adana	2022-2023	2.039	888	43	1.151	57
	2021-2022	1.799	819	45	980	55
	2020-2021	1.534	649	42	885	58
Kars	2022-2023	442	260	59	182	41
	2021-2022	465	278	60	187	40
	2020-2021	441	267	60	174	40
Gaziantep	2022-2023	2.277	987	43	1.290	57
	2021-2022	2.072	952	46	1.120	54
	2020-2021	1.626	673	41	953	59
Eskişehir	2022-2023	361	120	33	241	67
	2021-2022	412	126	31	286	69
	2020-2021	352	105	30	247	70
Mersin	2022-2023	1.175	483	41	692	59
	2021-2022	1.169	474	40	695	60
	2020-2021	965	319	33	646	67
Samsun	2022-2023	2.262	1.153	51	1.109	49

	2021-2022	2.236	1.053	47	1.183	53
	2020-2021	2.047	841	41	1.206	59
Bursa	2022-2023	2.951	1.071	36	1.880	64
	2021-2022	2.806	1.063	38	1.743	62
	2020-2021	2.370	835	35	1.535	65
Hatay	2022-2023	1.549	568	37	981	63
	2021-2022	1.482	560	38	922	62
	2020-2021	965	319	33	646	67

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2016-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 30 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı İmam Hatip Liselerinde Görevli Öğretmen Sayısı

				Erkek		Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Türkiye	2022-2023	1.715	51.816	24.822	48	26.994	52
	2021-2022	1.694	51.765	24.882	48	26.883	52
	2020-2021	1.673	50.075	24.316	49	25.759	51
İstanbul	2022-2023	223	9.528	3.406	36	6.122	64
	2021-2022	222	9.087	3.332	37	5.755	63
	2020-2021	219	8.748	3.238	37	5.510	63
	2014-2015	130	6.359	2.699	42	3.660	58
İzmir	2022-2023	49	1.232	449	36	783	64
	2021-2022	49	1.222	451	37	771	63
	2020-2021	49	1.220	464	38	756	62
Ankara	2022-2023	78	2.676	891	33	1.785	67
	2021-2022	76	2.599	874	34	1.725	66
	2020-2021	75	2.533	856	34	1.677	66
Trabzon	2022-2023	22	729	403	55	326	45
	2021-2022	22	714	398	56	316	44
	2020-2021	23	708	402	57	306	43
Adana	2022-2023	31	966	505	52	461	48
	2021-2022	31	965	490	51	475	49

Kars	2020-2021	31	921	473	51	448	49
	2022-2023	9	176	75	43	101	57
	2021-2022	9	201	87	43	114	57
Gaziantep	2020-2021	9	182	83	46	99	54
	2014-2015	7	174	80	46	94	54
	2022-2023	45	1.083	543	50	540	50
Eskişehir	2021-2022	37	1.068	543	51	525	49
	2020-2021	33	1.037	540	52	497	48
	2022-2023	11	247	107	43	140	57
Samsun	2021-2022	11	252	105	42	147	58
	2020-2021	11	244	100	41	144	59
	2022-2023	29	959	494	51	465	49
Mersin	2021-2022	29	956	490	51	466	49
	2020-2021	29	971	501	52	470	48
	2022-2023	23	858	447	52	411	48
Bursa	2021-2022	23	838	442	53	396	47
	2020-2021	24	784	417	53	367	47
	2022-2023	55	2.187	1.003	46	1.184	54
Hatay	2021-2022	55	2.141	994	46	1.147	54
	2020-2021	55	2.095	970	46	1.125	54
	2022-2023	27	765	440	57	325	43
	2021-2022	26	904	491	54	413	46
	2020-2021	25	880	482	55	398	45

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2016-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Tablo 31 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'ne Bağlı Ortaokullarda Görevli Öğretmen Sayısı

				Erkek		Kadın	
		Okul sayısı	Toplam	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Türkiye	2022-2023	2.667	46.472	19.453	42	27.019	58
	2021-2022	2.720	47.968	20.247	42	27.721	58
	2020-2021	2.758	47.279	20.280	43	26.999	57
İstanbul	2022-2023	357	6.777	2.066	30	4.711	70
	2021-2022	361	6.714	2.074	31	4.640	69
	2020-2021	357	6.347	2.047	32	4.300	68
İzmir	2022-2023	70	737	243	33	494	67
	2021-2022	68	748	258	34	490	66
	2020-2021	67	724	248	34	476	66
Ankara	2022-2023	100	1.721	519	30	1.202	70
	2021-2022	99	1.739	539	31	1.200	69
	2020-2021	98	1.788	544	30	1.244	70
Trabzon	2022-2023	40	740	293	40	447	60
	2021-2022	41	738	300	41	438	59
	2020-2021	41	734	302	41	432	59
Adana	2022-2023	48	848	367	43	481	57
	2021-2022	47	822	367	45	455	55
	2020-2021	47	791	352	44	439	56
Kars	2022-2023	20	187	74	40	113	60
	2021-2022	20	204	83	41	121	59
	2020-2021	20	216	86	40	130	60
Gaziantep	2022-2023	58	1.008	423	42	585	58
	2021-2022	57	1.111	476	43	635	57
	2020-2021	54	1.067	463	43	604	57
Eskişehir	2022-2023	25	371	129	35	242	65
	2021-2022	25	360	130	36	230	64
	2020-2021	24	345	122	35	223	65
Samsun	2022-2023	52	1.203	526	44	677	56
	2021-2022	54	1.218	528	43	690	57
	2020-2021	53	1.216	537	44	679	56
Mersin	2022-2023	37	724	330	46	394	54

	2021-2022	36	733	351	48	382	52
	2020-2021	36	724	347	48	377	52
Bursa	2022-2023	116	1.651	620	37	1.031	63
	2021-2022	121	1.577	602	38	975	62
	2020-2021	121	1.504	590	39	914	61
Hatay	2022-2023	50	760	362	48	398	52
	2021-2022	50	980	463	47	517	53
	2020-2021	51	1.019	483	47	536	53

Kaynak: T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Resmi İstatistikler (2017-2023)

<http://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/kategori/23/1/>

Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum (ÇEDES)

Millî Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Gençlik ve Spor Bakanlığı ile birlikte “Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum” (ÇEDES) başlığıyla 2021 yılında yeni bir proje başlattı. Proje kapsamında “manevi danışman” olarak görevlendirilen imam, vaiz, din hizmetleri uzmanı ve Kur-an kursu hocaları, okullarda öğrencilere “değerler eğitimi” ve seminerler vermeye başladı. Türkiye'nin çeşitli illerinde, ÇEDES kapsamında öğrenciler hem okullarda hem de okul dışı etkinliklerde din görevlileriyle bir araya gelerek camilere, il/ilçe müftülüklerine ya da çeşitli derneklere ziyaretler düzenleniyor.

ÇEDES Protokol metninde, projenin amacı şöyle ifade ediliyor:

“Öğrencilerimizin ‘millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerimizi benimseyen, koruyan ve geliştiren fertler olmalarına’ ayrıca çağın ve geleceğin becerileriyle donanmış, bu donanımı insanlık hayrına sarf edebilen, bilime sevdalı, kültüre meraklı ve duyarlı; millî, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerimizi kendi yaşantılarında inşa etmiş; akl-ı selim, kalb-i selim ve zevk-i selim sahibi, bedensel ve sosyal bakımdan dengeli bireyler olarak yetiştirilmesine katkı sağlamaktır.”¹¹³

Projenin kapsamına şu kurumlar girmektedir: Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Din Öğretimi Genel Müdürlüğü (DÖGM), Millî Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü (HBÖGM), Millî Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü (MTEGM), Millî Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü (TEGM), Orman Bölge Müdürlükleri (OGM)’ne bağlı okullar, eğitim merkezleri, halk eğitimi merkezleri, Diyanet İşleri Başkanlığı

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü (DİB DHGM) ve Gençlik ve Spor Bakanlığı Gençlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü (GSB GHGM)’ne bağlı ÇEDES Projesi Uygulama Mekânları.

Her ne kadar proje temelde 3 kurum üzerinde şekilleniyor görünse de projede Diyanet İşleri Başkanlığı ve müftülöklere ayrıca roller verilmektedir. ÇEDES kapsamında yıllık planın hazırlanmasında, uygulanmasında ve izlenmesinde DİB’na önemli görevler düşüyor. Her yıl düzenlenmesi planlanan Kültür Şenliği’nin sorumluluğu da DİB’na veriliyor. Diğer kurumların ise destek vermesi planlanıyor.

Okullarda, değerler eğitimi verilmek üzere “değerler kulübü” kurulması ve katılımcı öğrencilerin “temsilci öğretmenler” tarafından “gönüllülük” esasına göre belirlenmesi bekleniyor. Proje kapsamındaki etkinlikler, “il ve ilçe milli eğitim müdürlüklerinin onay vermesi” halinde protokol taraflarınca sağlanan okul dışı mekanlarda da gerçekleştirilebiliyor. Protokolde “ÇEDES Uygulama Mekânları” diye tarif edilen bu mekanların hangi mekanlar olacağı yönünde ise herhangi bir tarif ya da kısıt bulunmuyor. Şimdiye dek gerçekleşen birçok uygulamada, camiler ve müftülöklere yapılan etkinlikler öne çıkıyor. Diyanet Gençlik Merkezleri’nde yürütülecek faaliyetlerde görev alacak personeller ve gönüllü öğrenciler ise il ve ilçe müftülöklere belirleniyor.

Sendikalardan ÇEDES uygulamalarına yönelik ciddi eleştiriler yükseldi. Eğitim Sen son yayınladığı raporda iktidarın “değerler eğitiminden sadece dini eğitimi anladığını” söyledi.¹¹⁴ Hürriyetçi Eğitim-Sen Genel Başkanı Levent Kuruoğlu ise ÇEDES projesinin 1924 yılındaki Tevhid-i Tedrisat Kanunu’na aykırı olduğunu öne sürdü. Nitekim kanunda, tüm okulların devlete bağlı olacağı ve eğitimin yalnızca devlet eliyle yapılacağı belirtiliyor. Kuruoğlu, okullar aracılığıyla öğrencilerin bazı dernek ve sivil toplum kuruluşlarına götürülmesini eleştirerek bu tip yapıların eğitim verebilmek için yeterli olmadığını da belirtti.¹¹⁵

Tevhid-i Tedrisat Kanunu: 3 Mart 1924’te Tevhid-i Tedrisat (Öğretim Birliği) Kanunu kabul edildi. Bu kanunla, medreseler kaldırıldı ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki bütün okullar, Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlandı. Böylece eğitim kurumlarının bir çatı altında toplanması ve eğitimin millî ve bütüncül bir nitelik kazanması sağlandı.

Milli Eğitim Bakanlığı’nın bazı dinî vakıflarla ortaklık yürütmesi, çocukların resmî veya gayri resmi İslami cemaat yurtlarına veya evlerine yerleştirilmesi ve bunlarla bağlantılı insan hakları

¹¹⁴ EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2535>)

¹¹⁵ Eğitimciler okullarda yaygınlaşan ÇEDES projesi için uyarıyor: ‘Çocukların zihninde onarılmaz yaralar açabilir’ Fundanur Öztürk, BBC Türkçe, 29 Şubat 2024,

<https://www.bbc.com/turkce/articles/c87nrz2nkl1o#:~:text=%C3%87EDES%20Projesi%2C%20%C3%B6%C4%9Fretim%20program%C4%B1nda%20yer.verdi%C4%9Fi%20okul%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20kul%C3%BCp%20%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1d%C4%B1r,> (erişim tarihi: 10.7.2024).

ve güvenlik konuları, yakın tarihte gündeme gelen okul öncesi yaşta dinî eğitim tartışması ile birlikte ciddi endişe yaratan konular haline geldi.¹¹⁶ Okul öncesi eğitimden başlayarak eğitimin bütün kademelerinde Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere, çeşitli vakıf ve derneklerle iş birliği halinde hayata geçirilen ÇEDES benzeri proje ve protokollerle okullarda cami ziyaretleri, mezarlık temizliği, sınıfların içinde Kabe ve mezar maketleri gibi faaliyetler yapılmaya başlatıldı.¹¹⁷

Son olarak, tüm bu ÇEDES tartışmaları içinde Milli Eğitim Bakanı Yusuf Tekin’in tarikat ve cemaatleri sivil toplum olarak kabul ettiklerini söyleyerek şöyle konuştu:

*"Millî Eğitim Bakanlığı'nın 2023 yılı itibarıyla geçerli 2 bin 709 tane protokolümüz var. Bu protokollerden bin 167 tanesi resmi kurumlarla, 550 tanesi STK'larla, 986 tanesi ise TEMA'dan Kızılay'a bir sürü STK'yla. Bunların içerisinde sizin 'tarikat, cemaat' dediğiniz, bizim 'STK' dediğimiz yapılarla toplansanız 10 tane protokolümüz vardır. Ben bu protokollerle bize destek olanlara da teşekkür ediyorum."*¹¹⁸

Millî Eğitim Bakanı’nın açıklaması dini cemaat ve tarikatlarla Bakanlığın işbirliğini onayladı. Eğitim Sen’in rapor ettiği üzere, 2023/24 eğitim öğretim yılının sona ermesinin ardından aralarında İnsan Hak ve Hürriyetleri ve İnsanı Yardım Vakfı (İHH) ve Türkiye Gençlik Vakfı (TÜGVA) gibi çok sayıda dini dernek ve vakfın bulunduğu kuruluşlar yaz okulu ve yaz kampları organize etmek üzere okullara Millî Eğitim Bakanlığı üzerinden duyuru göndermiştir. Rapor ayrıca şu bilgilere yer veriyor:

"Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) ile yapmış olduğu protokollerle okullarda dini içerikli etkinlik ve faaliyetler düzenleyen İnsan Hak ve Hürriyetleri ve İnsanı Yardım Vakfı (İHH) İstanbul’un 39 ilçesinde kız ve erkek öğrencilere yönelik olarak bir “yaz okulu” yapılacağını İstanbul valiliği ve İstanbul İl Millî Eğitim Müdürlüğü’ne (MEM) MEB’e bildirmiştir. İstanbul Valiliği’nin onayı ve İl MEM’in yazısı üzerine 24 Haziran- 26 Temmuz tarihleri arasında hafta içi her gün 09.00-16.00 saatleri arasında Kur’an-ı Kerim eğitimi ve temel dini bilgiler özelinde çeşitli sosyal aktivitelerin yapılacağı bir eğitim programı hazırlanmıştır. İstanbul İl MEM İstanbul’daki bütün okullara 7 Haziran 2024 tarihinde bir tanıtım yazısı göndererek söz konusu etkinliğin tanıtım ve

¹¹⁶ Yıldırım, M. (2022). Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı: Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022. Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2015>) s.55

¹¹⁷ “İlkokul Çocukları ‘Kabe’ Maketi Etrafında Tavaf Ettirildi”, 30 Mart 2024, Halk TV, <https://halktv.com.tr/gundem/ilkokul-cocuklari-kabe-maketi-etrafinda-tavaf-ettirildi-820054h>, (erişim tarihi: 10.7.2024).

¹¹⁸ "Sizin 'tarikat' dediğiniz bizim 'STK' dediğimiz yapılarla protokolümüz var" diyen Millî Eğitim Bakanı Tekin hakkında suç duyurusu, 19 ARALIK, 2023, T24, <https://t24.com.tr/haber/sizin-tarikat-dediginiz-bizim-stk-dedigimiz-yapilarla-protokolumuz-var-diyen-milli-egitim-bakani-tekin-hakkinda-suc-duyurusu,1143866>, (erişim tarihi:9.7.2024).

duyurusunun yapılmasını istemiştir. Benzer bir talep, 24 Haziran 2024-10 Ağustos 2024 tarihleri arası için TÜGVA tarafından talep edilmiştir.”¹¹⁹

Milli Eğitim Bakanlığı’nın ÇEDES kapsamındaki uygulamaları Anayasa’nın 2. ve 24. maddelerinin yanı sıra 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu’nun tüm içeriğine ama özellikle ilgili Kanun’un 4. maddesinde belirtilen “Eğitim kurumları dil, ırk, cinsiyet, engellilik ve din ayırımı gözetilmeksizin herkese açıktır. Eğitimde hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz”¹²⁰ şeklindeki ilkeye aykırıdır.

¹¹⁹ EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2535>)

¹²⁰ Milli Eğitim Temel Kanunu 1739, 24.6.1973, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1739.pdf> (erişim tarihi: 10.7.2024).

Din Eğitiminde İlahiyat Fakülteleri Verileri

Türkiye’de toplam 112 İlahiyat programı bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bir tane de KKTC’de Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesine bağlı bir program mevcuttur. Bu programlarda çalışan akademik kadroya baktığımızda, daha önceki raporlardaki verilerle ortak bir biçimde kadın çalışanların sayısının unvan yükseldikçe azalmakta olduğu görülmektedir. Ancak verilerle ilgili vurgulanması gereken diğer konu; önceki yıllarla karşılaştırıldığında kadın İlahiyatçı sayısının hem yüksek unvan içindeki oranının hem de genel çalışan akademisyen içindeki oranının artmış olmasıdır.

Tablo 32 İlahiyat Fakültelerinde Görevli Akademik Personelin Kadro Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı

	PROFESÖR					DOÇENT				
Yıllar	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam
2019-2020	646	97,4	17	2,6	663	397	90,6	41	9,4	438
2020-2021	686	97,0	21	3,0	707	466	89,8	53	10,2	519
2021-2022	707	96,2	28	3,8	735	569	89,6	66	10,4	635
2022-2023	759	96,1	31	3,9	790	656	88,6	84	11,4	740
	DR. ÖĞRETİM ÜYESİ					ÖĞRETİM GÖREVLİSİ				
Yıllar	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam
2019-2020	1167	84,4	215	14,6	1382	505	82,6	106	17,4	611
2020-2021	1155	83,7	225	16,3	1380	513	82,3	110	17,7	623
2021-2022	1147	83,0	235	17,0	1382	472	80,5	114	19,5	586
2022-2023	1222	80,4	298	19,6	1520	419	78,5	115	21,5	534
	ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ									
Yıllar	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam					
2019-2020	825	62,1	503	37,9	1328					
2020-2021	846	61,2	537	38,8	1383					
2021-2022	858	60,7	555	39,3	1413					
2022-2023	767	58,9	534	41,1	1301					

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2023)

<https://istatistik.yok.gov.tr/>

YÖK 2019 verilerine bakıldığında Türkiye’de 75 İlahiyat Fakültesi bulunmaktaydı. 2024 yılında ise bu rakam 112’ye çıkmıştır. Bu rakamlara bakıldığında 2019’dan bu yana 37 Fakültenin daha kurulduğu görünüyor. İlahiyat Fakülteleri sayı ve kapasite artışına bağlı olarak, elbette akademisyen sayıları artış göstermiştir. Verileri takip ettiğimizde kadın akademisyen artış oranının erkeklerden yüksek olduğu; ancak İlahiyat fakültelerinin akademisyen cinsiyet dağılımı sayılarını eşitlemenin henüz çok gerisinde olduğu kaydedilmelidir.

Tablo 33 Yüksek Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Akademik Kadro Artış 2020-2023

	2019-2020			2022-2023			Artış Toplam		Artış Oran (%)	
	E	K	T	E	K	T	E	K	E	K
Prof.	663	19	682	759	31	790	96	12	14,5	63,2
Doç.	437	51	488	656	84	740	219	33	50,1	64,7
Dr. Öğr.	1.159	220	1.379	1.222	298	1.520	63	78	5,4	35,5
Öğr. Gör.	502	110	612	419	115	534	-83	5	-16,5	4,5
Araş.Gör.	820	511	1.331	767	534	1.301	-53	23	-6,5	4,5
Toplam	3.581	911	4.492	3.823	1.062	4.885	242	151	6,8	16,6

*İlahiyat Fakülteleri, İlahiyat Bilimleri Fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerini içerir.

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2020-2023)

İlahiyat Fakültelerinde, akademisyen profilinin tam tersine, lisans düzeyinde kadın öğrenci sayısı erkek öğrenci sayısının çok üzerindedir. Fakat kadınlar lehine olan bu durum, yüksek lisans ve doktora düzeyinde açık bir biçimde değişmekte ve erkeklerin yüksek öğrenime devam ederken, kadınların çoğunluğunun lisans sonrası eğitimlerine son verdikleri görülmektedir. Yüksek lisans düzeyinde kadınların oranı, doktora eğitimi yapan kadınlardan daha yüksektir. Ancak tablo göstermektedir ki, önlisans ve lisans düzeyinde eğitim gören yüksek kadın oranı, doktora düzeyine gelindiğinde oldukça düşmektedir.

Tablo 34 İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı

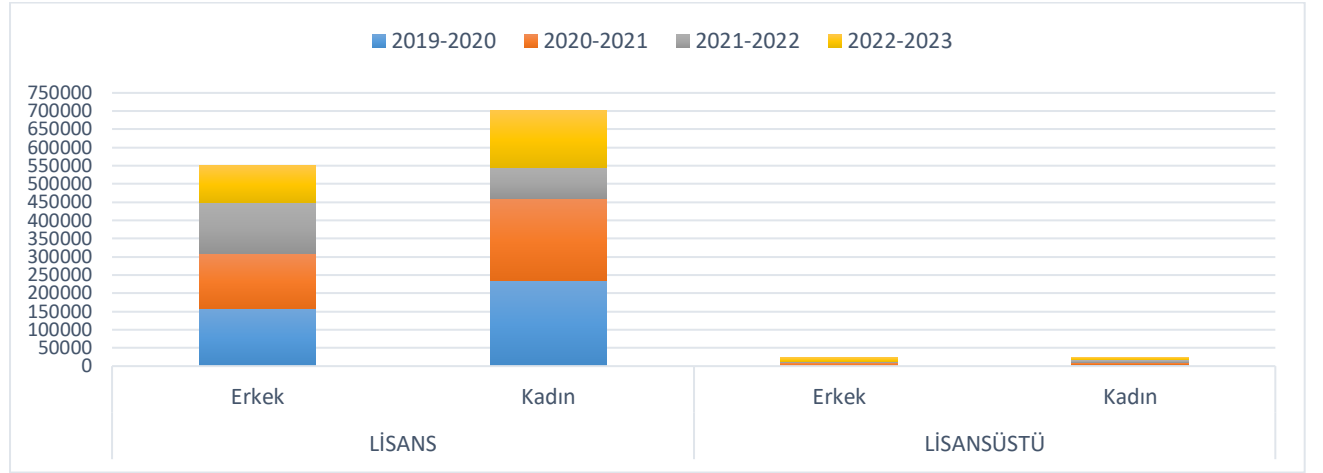
Eğitim Türü	2019-2020				2022-2023				Artış Toplam		Artış Oran	
	Erkek	E (%)	Kadın	K (%)	Erkek	E (%)	Kadın	K (%)	E	K	E (%)	K (%)
Önlisans	108.827	40,6	159.337	59,4	54.293	40,2	80.591	59,8	54293	40,2	80591	59,8
Lisans	50.161	39,9	75.503	60,1	45.343	37,6	75.191	62,4	45343	37,6	75191	62,4
Y. Lisans	5.400	58,6	3.821	41,4	9.023	58,1	6.505	41,9	9023	58,1	6505	41,9
Doktora	2.910	74,5	997	25,5	3.624	70,4	1.521	29,6	3624	70,4	1521	29,6

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2017-2020)

<https://istatistik.yok.gov.tr/>

Şekil 11’den takip edebileceğimiz üzere, lisans düzeyinde yıllara göre kadın öğrenci sayısı oransal olarak da artmaktadır. Bu da kadın öğrencilerin, İlahiyat Fakültelerine yönelmelerinde ya da yönlendirilmelerinde bir artış olduğu sonucuna bizi ulaştırabilir.

Şekil 11 İlahiyat Fakültelerinde Öğrencilerin Öğrenim Türüne Göre, Yıllara ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Son olarak, yüksek din eğitiminde mezun sayılarına baktığımızda, İlahiyat Fakültesi’nden lisans düzeyinde mezun olan kadın sayının, erkeklerden iki kat daha fazla olduğunu görüyoruz. Yine lisansüstü eğitim söz konusu olduğunda, lisans düzeyindeki bu bariz fark bu defa erkekler lehine değişiyor.

Tablo 35 Din Eğitimi: İlahiyat Fakülteleri Mezun Sayılarının Yıllara Göre Artışı

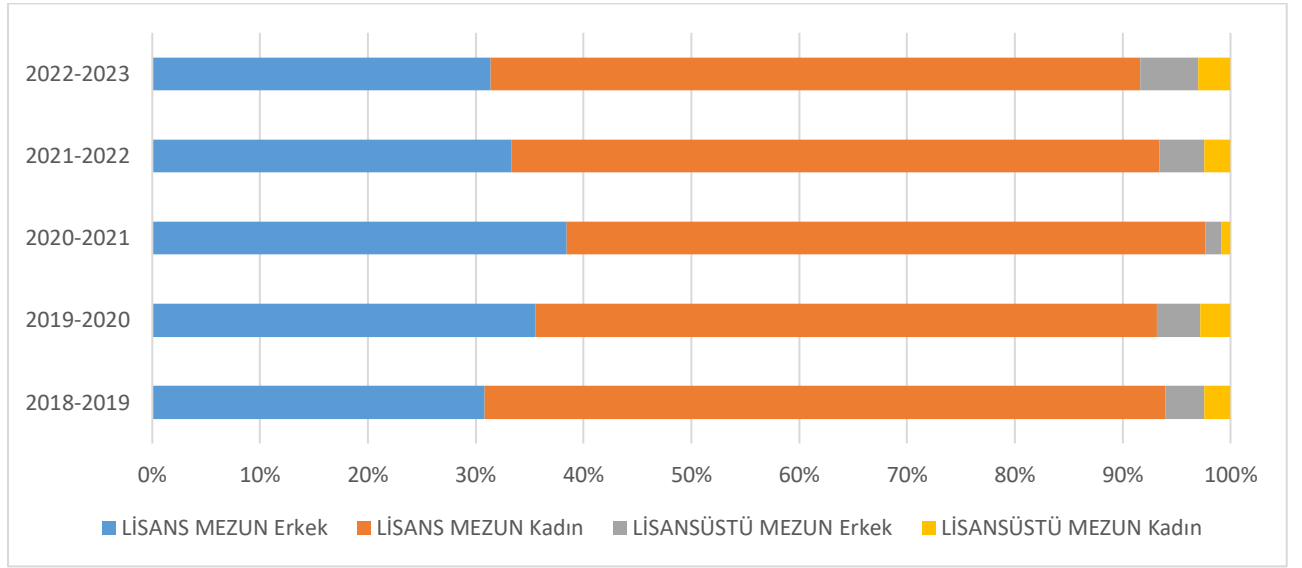
	2018-2019					2022-2023					Artış Toplam		Artış oranı	
	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	Erkek	(%)	Kadın	(%)	Toplam	E	K	E	K
Lisans	11.026	32,8	22.572	67,2	33.598	10.711	34,2	20.581	65,8	31.292	-315	-1991	-2.86	-8.82
Lisansüstü	1.294	59,8	868	40,1	2.162	1.836	64,3	1.020	35,7	2.856	542	152	41.89	0.06

Veri Kaynağı: Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2018-2023)

<https://istatistik.yok.gov.tr/>

Özetle, aşağıdaki grafikte açık bir biçimde görüleceği üzere akademisyen sayısında erkekler lehine olan oransal farklılığın temelleri, lisans mezunu öğrencilerin kadın-erkek oranlarının yüksek lisans ve doktora geçişlerinde azalmasıyla atılıyor. Elbette yüksek lisans ve doktora yapmayan kadın öğrenciler, akademiye de geçemiyor.

Şekil 12 İlahiyat Fakültelerinden Mezun Öğrencilerin Program Türüne ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Din Hizmetlerinin Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Uyumu

Sivil Örgütlerin Kapasiteleri

Kadın ve Demokrasi Derneği (KADEM)

KADEM kuruluşundan bu yana “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği” yerine “Toplumsal Cinsiyet Adaleti” kavramının kullanılmasını savunmuş ve bu kavramı yaygınlaştırmaya dönük faaliyetlerde bulunmuştur. Bu nedenle düzenli olarak Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi’ni organize etmektedir. Kasım 2024’de “Yapay Zeka ve Kadın” temasıyla düzenlenmesi planlanan 6. Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi’nin duyurusu web sitesinden yapılmaya başlanmıştır.¹²¹ Nitekim KADEM web sayfasını açtığınızda karşınıza çıkan slogan da Varoluşta eşitlik, sorumlukta Adalet”dir. Ayrıca 2 Kasım 2023 tarihinde KADEM 9. Kadın Araştırmaları Kongresi’ni “Sivil Toplum ve Kadın” teması üzerine düzenlemiştir.¹²²

KADEM’in halihazırdaki Başkanı Doç.Dr. Saliha Gümrükçüoğlu Okur, İlahiyat Fakültesi öğretim üyesidir. Gümrükçüoğlu-Okur, daha önceki Başkan Sare Aydın Yılmaz’ın AKP milletvekili olmasının ardından bu göreve getirilmiştir. Gümrükçüoğlu Okur’un İlahiyat Fakültesi öğretim üyeliği yapmış olması KADEM’in faaliyetlerinde önemli bir farklılık yaratmamış görünmektedir. KADEM’in Yönetim Kurulu’nun tamamı kadınlardan oluşmaktadır.

KADEM, AKP’nin desteği ile kurulmuş, bir dönem Cumhurbaşkanı’nın kızı Sümeyye Erdoğan Bayraktar’ın Yönetim Kurulu Başkan yardımcılığı¹²³ yaptığı bir sivil kadın örgütü olmasına rağmen, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çıkmasına açık bir biçimde karşı çıkmıştır. İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararının alınması AKP’li kadınlar ile erkekler arasında da bir gerilime neden oldu. Dönemin AKP Grup Başkan Vekili Özlem Zengin, İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararını eleştirmesi ve 6284 sayılı Kanun’un değiştirilmemesi yönünde yaptığı açıklamalar dolayısıyla hedef gösterildi.¹²⁴ Bu bağlamda KADEM’in, iktidara yakın bir sivil kuruluş olarak İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme sürecindeki tavrı oldukça dikkat çekiciydi. Sözleşmeden çekilme tartışmalarının yapıldığı dönemde, KADEM yetkilileri Türkiye’nin Sözleşme’den çekilmemesi yönünde tavır sergilerken, KADEM’in

121 Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesi, <https://kadinveadaletzirvesi.org/> (erişim tarihi: 3.7.2024).

122 <https://kadem.org.tr/kadem-9-kadin-arastirmalari-kongresi/> (erişim tarihi: 4.7.2024).

123 Şu anda yönetim kurulu Başkan Yardımcısı Sevim Zehra Can Kaya’dır.

124 “AK Partili Özlem Zengin’den 6284 açıklaması: Hedef haline getirildim, tehdit mesajları aldım, yalnızlıktan yoruldum.”, Duvar Gazetesi, 18 Mart 2023, <https://www.gazeteduvar.com.tr/ak-partili-ozlem-zenginden-6284-aciklamasi-hedef-haline-getirildim-tehdit-mesajlari-aldim-yalnizliktan-yoruldum-haber-1608859> (erişim tarihi: 2.7.2024).

Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Sümeyye Erdoğan Bayraktar, bir gazeteye verdiği röportajda İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararı ile ilgili şu yorumu yaptı:¹²⁵

“İstanbul Sözleşmesi de dahil, aile içi şiddetle mücadeleyle ilişkin mevzuatın tamamı önemli birer enstrüman. Kaldı ki İstanbul Sözleşmesi nihayetinde bir çerçeve sözleşmeydi. O sözleşmedeki şiddetle mücadele perspektifini gözetken ve daha önemlisi kendi toplumsal tecrübemizden faydalanarak oluşturduğumuz bir iç hukuk var. İç hukukumuzdaki ilgili yasa ve tüm düzenlemelerle birlikte, kadına karşı şiddetle mücadelenin güçlendirilerek sürdürüleceğine inanıyoruz. Bizim de çalışmalarımız bu minvalde devam edecektir. Fakat şu noktada çok dikkatli olmamız gerekiyor; İstanbul Sözleşmesi’nin feshini sanki kadına şiddetle mücadeleyi düzenleyen 6284 sayılı Kanun da iptal edilmiş gibi anlayan, böyle düşünmeye yatkın bir kesim var. Özellikle sahada şiddetle mücadelenin uygulayıcılarında böyle bir algının görülmesi çok tehlikeli sonuçlar doğurur. 6284 sayılı Kanun’un uygulamasında hiçbir aksaklık olmaması için kamu görevlileri ve STK’lar özel bir duyarlılık göstermelidir. Biz de bu noktada elimizden geleni yapacağız.”

Bu açıklama iktidarın İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme kararı almış olmasına rağmen, 6284 sayılı Kanun’u yürürlükte tutma niyeti olarak algılandı. Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesinin kaygı yarattığı en önemli konu büyük oranda İstanbul Sözleşmesi’nin ilkelerini esas alan 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun’un¹²⁶ da yürürlükten kalkma ihtimali oldu. Çünkü iktidar üzerinde baskı yaratan dini grupların esas amacı “aile birliğini tehdit ettiği” gerekçesiyle bu Kanun’un da yürürlükten kaldırılmasıydı. Sözleşme ise ilgili Kanun’un ana referans olması ve bunun Kanun’un ikinci maddesinde belirtilmesi nedeniyle hedefteydi. Zira 6284 sayılı Kanun, İstanbul Sözleşmesi’nin Türkiye tarafından imzalanmasının hemen ardından 8 Mart 2021’de kabul edilmiş ve 20 Mart 2012’de yürürlüğe girmişti. İktidar üzerine İslami gruplar tarafından hala baskı yapılıyor olmasına rağmen, Kanun yürürlükte kalmaya devam etmektedir. Nitekim 9. Yargı Paketi olarak bilinen “Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi” 3 Temmuz 2024 tarihinde TBMM’ne sunuldu. Sunulan teklifte de 6284 sayılı Kanun’la ilgili herhangi bir değişiklik talep edilmedi.¹²⁷

¹²⁵ Ayşe Olgun, “Genetik Kodlarımızda Kadına Saygı Var”, Yeni Şafak Gazetesi, 25.4.2021, <https://www.yenisafak.com/hayat/sumeyye-erdogan-yeni-safaka-konustu-genetik-kodlarımızda-kadina-saygi-var-3620213> (erişim tarihi: 2.7.2024).

¹²⁶ ASPB (2012). 6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna İlişkin Uygulama Yönetmeliği. Resmi gazete. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/308>)

¹²⁷ “9. Yargı Paketi TBMM’ne sunuldu: Soyadı düzenlemesine yer verilen pakette, 6284, etki ajanlığı ve af kanunu yer almadı”. 3 Temmuz 2024, Medyascope, <https://medyascope.tv/2024/07/03/9-yargi-paketi-tbmm-ye-sunuldu-soyadi-duzenlemesine-yer-verilen-pakette-6284-etki-ajanligi-ve-af-kanunu-yer-almadi/> (erişim: 4.7.2024)

Aile ve Sosyal Araştırmalar Platformu (ASAP)

2019 yılında kurulmuş olan bu platform da Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilmesine karşı çıkmıştır. Bu yönde önemli dindar kadınların altına imza attığı “İstanbul Sözleşmesi Nedir? Ne Değildir?” başlıklı belgeyi sayfasından yayınlamıştır.¹²⁸

ASAP’ın kuruluş amacı web sayfasında şöyle tanımlanmıştır:

“Toplumu ve aileyi olumsuz etkileyen; kadının, erkeğin, gencin ve çocuğun öncelikli olmak üzere bütün bireylerin insanca yaşama hakkını ve kendini geliştirme imkanını elinden alan; toplumsal saygınlığına gölge düşüren; birey olmanın önüne geçen; böylece toplumsal adaleti ve hakkaniyeti zedeleyen yapılar ve zihniyetle mücadele etmek için 2019 yılının Ekim ayında kurulmuştur.”¹²⁹

Bu bağlamda ASAP son dönem çalışmaları genellikle cinsiyet kimliği üzerine odaklanmıştır. Bu konuda ASAP Blog sayfasında şu makalelere yer verilmiştir:

- Uyarıyoruz! (Onur Haftası Yürüyüşüne Karşı)-22 Nisan 2020
- Çocukta Sağlıklı Cinsiyet Kimliği Gelişimi İçin Anne-Baba Tutumlarının Önemi- tarih yok
- Çocukta Sağlıklı Cinsiyet Kimliği için ilk 6 Yaşa Dikkat- tarih yok

Bu makaleler ASAP’ın ana sayfasında yer almaktadır. Bu da derneğin konuya verdiği önemi göstermektedir.

ASAP’ın Yönetim Kurulu’nun tamamı kadınlardan oluşmaktadır.

Havle

Bugün Türkiye’de İslam ve feminizm üzerine faaliyet yürüten tek sivil örgüt Havle’dir. Nitekim Dernek sayfasında “Biz kimiz?” sorusuna şöyle cevap veriyor:

Havle Kadın Derneği; kadınların ve bilhassa Müslüman kadınların hayatlarının her alanında karşılaştıkları zorluk ve engellerle mücadele etmek amacı ile “Türkiye’nin ilk Müslüman feminist Kadın Derneği” olarak 2018 yılında Üsküdar’da kuruldu.”¹³⁰

¹²⁸ <https://www.asapplatformu.org/i-stanbul-s%C3%B6zle%C5%9Fmesi-nedir-ne-de%C4%B1l> (erişim tarihi: 5.7.2024).

¹²⁹ <https://www.asapplatformu.org/hakk%C4%B1m%C4%B1zda> (erişim tarihi: 5.7.2024).

¹³⁰ <https://www.havlekadin.com/biz-kimiz/> (erişim tarihi: 5.7.2024).

Bu çerçevede Havle’nin “Feminist Bilgi Üretimi” başlığıyla çeşitli yazılara yer açtığı sayfasında İslami Feminizm konusunda çokça bilgilendirici yazı bulmak mümkündür.

Havle 2021 yılında geniş bir araştırmaya dayalı “Türkiye’de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algıları” başlıklı bir rapor bir de belgesel yayınlamıştır.¹³¹

Ayrıca, Afganistan’da Taliban’ın yönetimi devralması ertesinde Afgan kadınlarla dayanışma içerikli konular da Havle’nin gündemine girmiştir.

Elbette Havle de İstanbul Sözleşmesi’nden Türkiye’nin çekilmesine itiraz etmiş dernekler arasında yer almıştır.

Havle’nin yönetimi ile ilgili herhangi bir bilgiye web sayfasından ulaşmak mümkün değildir. Ancak Havle içinde aktif olanların tamamının kadın olduğunu biliyoruz.

131 Kalpaklıoğlu, B. ve Çamdereli, R. (2021). Türkiye’de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algıları. Havle Kadın Derneği. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2537>)

Sonuç

Türkiye’de Din Hizmetlerine Erişimi Toplumsal Cinsiyet perspektifinden inceleyen bu raporun sonucunda ulaştığımız değerlendirmeleri şöyle sıralamak mümkün:

- Daha önceki raporlarda resmi belgelerde “toplumsal cinsiyet eşitliği” yerine, “toplumsal cinsiyet adaleti” kavramına yer verildiğini söylemiştik; yeni belgelerde “toplumsal cinsiyet” kavramının kullanılması neredeyse tamamen terk edilmiştir.
- Din hizmetlerinde aileyi korumak tüm toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının merkezine yerleştirilmiştir.
- DİB’nda ASHB çerçevesinde kadın hakları bağlamında ele alınan iki konudan biri kadına yönelik şiddetin önlenmesi, diğeri ise kız çocuklarının okullaşmasının arttırılmasıdır.
- Kadına yönelik şiddetin engellenmesi meselesi nihayetinde aile içinde ele alınmakta ve yine aile içinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır
- İçeriği açık bir biçimde doldurulmamasına rağmen her resmi belge ve raporda “manevi değerler”e sahip çıkılması ve yaygınlaştırılmasından bahsedilmektedir. Buna bağlı olarak kadın, çocuk, genç odaklı farklı temalarda hizmet veren “Manevi rehber” uygulaması yaygınlaştırılmıştır.
- Önceki raporlardan farklı olarak, 12. Kalkınma Raporu da dahil olmak üzere İslam dininin tehdit altında olduğu, İslamofobi ile mücadele edilmesi gerektiği DİB faaliyet raporları da dahil olmak üzere çeşitli belgelerde vurgulanmıştır.
- MEB’nda din temalı eğitim ve dini kurumlarla işbirliği artmıştır.
- Cinsiyet dağılımına ilişkin veriler önceki raporlarda daha detaylı belirtilirken; son raporlarda bu verilere ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak güçleşmiştir.

Kaynakça

Uluslararası Belgeler:

“Secretary General responds to Turkey’s announced withdrawal from the Istanbul Convention”, 20 Mart 2021, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/secretary-general-responds-to-turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-convention> (erişim tarihi: 2.7.2024).

AlHM, Grezelak/Polonya, No. 7710/02, 22 Kasım 2010, (erişim tarihi: 8.7.2024).

BM (2004). Uluslararası Çocuk Hakları Sözleşmesi. UNICEF.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/621>)

Council of Europe leaders react to Turkey’s announced withdrawal from the Istanbul Convention, Newsroom, 21 Mart 2021, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-leaders-react-to-turkey-s-announced-withdrawal-from-the-istanbul-conventi-1>.

Gender Action Plan III,
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2184 (erişim tarihi: 5.7.2024).

Gender Equality Strategy (2020-25),
<https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/682425/en> (erişim tarihi: 1.7.2024).

İstanbul Sözleşmesi Kronolojisi,

https://istanbulsozlesmesi.org/?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwyo60BhBiEiwAHmVLJQtP8I7OIYEzEts112hm-g3LY11Xf9gVUuBfD-BnwYtEolzCu7i7phoCCmEQAvD_BwE (erişim tarihi: 2.7.2024).

İstanbul Sözleşmesi Tam Metni, <https://istanbulsozlesmesi.org/sozlesmenin-tam-metni/> (erişim tarihi: 2.7.2024).

Nazila Ghanea, Interim report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief: Freedom of religion or belief, from the grass-roots A 78/207, 19.7.2023,

levelhttps://documents.un.org/doc/undoc/gen/n23/212/47/pdf/n2321247.pdf?token=H4rEqLwOx6dfVCfRuL&fe=true (erişim tarihi: 5.7.2024).

Striving for a Union of Equality The Gender Equality Strategy 2020-2025,
file:///Users/zehrayilmaz/Downloads/gender_equality_strategy_factsheet_en_77CCBCFF-C00D-8719-501CB5FB07D0BB95_68223.pdf.

WEF Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu Endeksi, <https://ceidizler.ceid.org.tr/WEF-Kuresel-Toplumsal-Cinsiyet-Ucurumu-Endeksi-2023-d396> (erişim: 6.7.2024).

Raporlar

Eğitim-Bir-Sen, “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Değerlendirmesi: Tespit ve Öneriler I.Cilt”, <https://ebs.org.tr/storage/publication/663a26209c7531715086880.pdf>.

Eğitim-Bir-Sen, “Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Yeni Müfredat Taslağı Anketi Değerlendirilmesi: Tespit ve Öneriler, II.Cilt, <https://www.ebs.org.tr/storage/publication/663a42d714ab01715094231.pdf> (erişim: 3.7.2024).

EğitimSen (2024). 2023/2024 Eğitim-Öğretim Yılı Sonunda Eğitimin Durumu. Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2535>)

ESHİD (2021). Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğretime İlişkin Toledo Kılavuz İlkeleri. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2536>)

İstanbul Barosu, “Geleceğimiz Olan Çocukların Eğitim Hakkı Sözde ‘Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli’ ile İhlal Edilerek Geriye Yürütülemez”

<https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=18827&Desc=Gelece%C4%9Fimiz-Olan-%C3%87ocuklar%C4%B1n-E%C4%9Fitim-Hakk%C4%B1-S%C3%B6zde-%E2%80%9CT%C3%BCrkiye-Y%C3%BCzy%C4%B1%C4%B1-Maarif-Modeli%E2%80%9D-ile-%C4%B0hlal-Edilerek-Geriye-Y%C3%BCr%C3%BCt%C3%BClemez!> (erişim: 3.7.2024).

Kadının İnsan Hakları Derneği (2021). Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulunun BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi’ne Sunduğu 8.

Periyodik Dönem Gölge Raporu. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/153>)

Kadının İnsan Hakları Derneği (2022). Türkiye CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulunun BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi’ne Sunduğu Gölge Raporu 82. CEDAW Oturumuna sunulmak üzere. CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2533>)

KESK, “Karma Eğitim Tartışmaları ve Gerçekler”, 12.9.2018, <http://kesk.org.tr/2018/09/12/karma-egitim-tartismalari-ve-gercekler/> (erişim tarihi: 9.7.2024).

Yıldırım, M., Çınar, H., Yılmaz, Z. & Arslan, H. (2018). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması. CEİD Yayınları:12.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/178>)

Yıldırım, M. (2021). Türkiye’de Zorunlu Din Eğitimi Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi Ve Kitapları Hakkında İnsan Hakları Temelli Bir Değerlendirme. Eşit Haklar İçin İzleme Derneği - EŞHİD.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1307>)

Yıldırım, M. (2022). Temenniden Eyleme İlerleme Çağrısı: Türkiye’de Din veya İnanç Özgürlüğü İzleme Raporu 2022. Norveç Helsinki Komitesi, İnanç Özgürlüğü Girişimi.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2015>)

Sancar, S. (2020). Din Hizmetlerine Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi. CEİD Yayınları.
(<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1298>)

Resmî Gazete/Mevzuat

3829 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı,
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210430-13.pdf> (erişim tarihi: 2.7.2024).

1739 Sayılı ve 24 Haziran 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu Madde 12 (Değişiklik: 2842 - 16.6.1983), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf>, (erişim tarihi: 9.7.2024).

6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna İlişkin Uygulama Yönetmeliği,

<https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=17030&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5> (erişim tarihi: 2.7.2024).

Cumhurbaşkanlığı Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Genelgesi 2023/16, 25 Kasım 2023, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2023/11/20231125-26.pdf> (erişim: 4.7.2024).

Milli Eğitim Bakanlığı ile İl ve İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri Yönetmeliği, Madde 8, <https://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1616.pdf> (erişim tarihi: 9.7.2024).

Milli Eğitim Temel Kanunu 1739, 24.6.1973, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.1739.pdf> (erişim tarihi: 10.7.2024).

Türk Medeni Kanunu 4721, 175. Madde, 22.11.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim.6.7.2024).

Türk Medeni kanunu 4721, 176. Madde, 22.11.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim.6.7.2024).

Türk Medeni Kanunu 4721/124, 8.12.2001, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (erişim tarihi: 9.7.2024).

Devlet Kurumları Tarafından Üretilen Metinler/Açıklamalar/İstatistikler

SBB (2023). On İkinci Kalkınma Planı (2024-2028). T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2318>)

AB’ye Katılım İçin Ulusal Eylem Planı, <https://www.ab.gov.tr/52660.html>, (erişim tarihi: 11.7.2024).

ASHB (2021). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele IV. Ulusal Eylem Planı (2021-2025). Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/1793>)

ASHB (2024). Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi Vizyon Belgesi ve Eylem Planı (2024-2028). T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2451>)

ASHB, Evlenecek Gençlerin Desteklenmesi Projesi,
<https://www.aile.gov.tr/duyurular/evlenecek-genclerin-desteklenmesi-projesi/> (erişim tarihi: 2.7.2024).

T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2023). Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele - Genelge 2023/16. T.C. Cumhurbaşkanlığı. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2290>)

ÇEDES, Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum Projesi Uygulama Usul ve Esasları,
https://serinhisar.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_04/06151939_PROJE_CALIYMA_US_UL_VE_ESASLARI.pdf (erişim tarihi: 23.7.2024).

DİB Cuma Hutbeleri, DİB Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü,
https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler/t%C3%BCrk%C3%A7e#InplviewHash3371ee93-abfb-4357-8754-14a7f3175da5=Paged%3DTRUE-p_SortBehavior%3D0-p_Tarih%3D20211007%252021%253a00%253a00-p_ID%3D49-PageFirstRow%3D151 (erişim tarihi: 12.7.2024).

DİB Strateji Geliştirme Bakanlığı, İstatistikler,
<https://strategijelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>, (erişim tarihi: 2.7.2024).

DİB, “Çevreme Duyarlıyım, Değerlerime Sahip Çıkıyorum İşbirliği Protokolü”, 2021,
<https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/%C3%87evreme%20Duyar%C4%B1y%C4%B1m%20Protokol%C3%BC.pdf> (erişim tarihi: 10.7.2024).

DİB, “Boşanan Kadının Ne Kadar Süre Nafaka Alması Helaldir?”, Diyanet TV,
<https://diyanet.tv/diyanete-soralim/video/bosanan-kadinin-ne-kadar-sure-nafaka-almasi-helaldir>, (erişim: 6.7.2024).

DİB, “Cinsiyet değiştirmek caiz midir?” , <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1292/cinsiyet-gelisim-bozuklugu-olan-kisilerin-tibbi-mudahale-ile-tedavi-edilmelerinin-dini-hukmu-nedir>, yayınlanma tarihi: 18.10.2023, (erişim tarihi: 29.07.2024).

DİB, “Cinsiyet gelişim bozukluğu olan kişilerin, tıbbî müdahale ile tedavi edilmelerinin dinî hükmü nedir?” , <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/1150/dogal-gebelikte-yumurta-catlatma-ignesi-yaptirmak-caiz-midir>, yayınlanma tarihi: 06.07.2022, (erişim tarihi: 29.07.2024).

DİB, “Çocuk haklarının korunması ve çocuğun yüksek yararının gözetilmesi dini, hukuki ve insani bir sorumluluktur”, Diyanet İşleri Başkanlığı, 8.12.2022,
<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/34052/cocuk-haklarinin-korunmasi-ve>

cocugun-yuksek-yararinin-gozetilmesi-dini-hukuki-ve-insani-bir-sorumluluktur, (erişim tarihi: 6.7.2024).

DİB, “Diyanet’ten 4-6 Yaş Kur’a Kurslarına İlişkin Açıklama”, 16 Eylül 2021, <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/32732/diyanetten-4-6-yas-kuran-kurslarına-iliskin-aciklama> (erişim tarihi: 14.7.2024).

DİB, Aile ve Dini Rehberlik Büroları, <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Detay/99/aile-ve-dini-rehberlik-b%C3%BCrolar%C4%B1>, (erişim tarihi: 12.7.2024).

DİB, Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı Görevleri, <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/48/> (erişim tarihi: 25.7.2024).

DİB, Din İşleri Yüksek Kurulu, https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/882/bosanma-davasi-uzun-sure-sonuclanmayan-kadinin-alDIGI-nafaka-helal-midir#:~:text=Din%20%C4%B0%C5%9Fleri%20Y%C3%BCksek%20Kurulu,-%C3%9Cye%20Giri%C5%9Fi&text=%C4%B0sl%C3%A2m'a%20g%C3%B6re%20evlilik%20devam,4%2F15%2D16), (erişim tarihi: 6.7.2024).

Diyanet Haber, Diyanet İşleri Başkanlığı 4-6 Yaş Kur’an Kursları”, 11 Ekim 2017, <https://diyanet.tv/diyanet-isleri-baskanligi-4-6-yas-kuran-kurslari#:~:text=Diyanet'in%20ilk%20olarak%202013,yard%C4%B1mseverlik%20gibi%20g%C3%BCzel%20al%C4%B1%C5%9Fkanl%C4%B1klar%20kazan%C4%B1yor> (erişim tarihi: 13.7.2024).

MEB, Örgün Ortaöğrenim Kurumlarından Açık Liselere Geçiş Genelgesi, 2023/30, https://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2023_09/14125614_AcYk_OYretim_GeciYler_Genelge.pdf, (erişim tarihi: 17.07.2024)

Milli Eğitim Bakanlığı Resmi İstatistikler, <https://sgb.meb.gov.tr/www/resmi-istatistikler/icerik/64>, (erişim tarihi: 19.9.2024).

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı 2021 İdare Faaliyet Raporu, <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/Documents/2021%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, (erişim tarihi: 12.6.2024).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı 2022 İdare Faaliyet Raporu, <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Indeks/> (erişim tarihi: 27.7.2024).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı 2023 İdare Faaliyet Raporu,
<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Indeks/> (erişim tarihi: 27.7.2024).

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Yüksek Öğretim İstatistikleri (2013-2023)
<https://istatistik.yok.gov.tr/>, (erişim tarihi: 19.9.2024).

Sivil Toplum

Kalpaklıoğlu, B. ve Çamdereli, R. (2021). Türkiye’de Erken Yaşta Evlilik Tecrübeleri ve Algıları. Havle Kadın Derneği. (<https://dspace.ceid.org.tr/handle/1/2537>)

Uluslararası Kadın ve Adalet Zirvesi, <https://kadinveadaletzirvesi.org/> (erişim tarihi: 3.7.2024).

<https://kadem.org.tr/kadem-9-kadin-arastirmalari-kongresi/> (erişim tarihi: 4.7.2024).

<https://www.asaplatformu.org/i-stanbul-s%C3%B6zle%C5%9Fmesi-nedir-ne-de%C4%9Fil>
(erişim tarihi: 5.7.2024).

<https://www.asaplatformu.org/hakk%C4%B1m%C4%B1zda> (erişim tarihi: 5.7.2024).

<https://www.havlekadin.com/biz-kimiz/> (erişim tarihi: 5.7.2024).

Gazete Haberleri

Anadolu Ajansı “Kuran Kurslarında yaş sınırı kalktı”, 17.09.2011,
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/kuran-kurslarinda-yas-siniri-kalkti/412395> (erişim tarihi: 13.7.2024).

Ayşe Olgun, “Genetik Kodlarımızda Kadına Saygı Var”, Yeni Şafak Gazetesi, 25.4.2021,
<https://www.yenisafak.com/hayat/sumeyye-erdogan-yeni-safaka-konustu-genetik-kodlarımızda-kadina-saygi-var-3620213> (erişim tarihi: 2.7.2024).

BBC News, “Biden, Türkiye’nin İstanbul Sözleşmesi’nden Çekilmesinin Hayal Kırıklığı Yarattığını Açıkladı”, 21 Mart 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56477332> (erişim tarihi: 2.7.2024).

BBC Türkçe, Eğitimciler okullarda yaygınlaşan ÇEDES projesi için uyarıyor: 'Çocukların zihninde onarılmaz yaralar açabilir' Fundanur Öztürk, 29 Şubat 2024, [https://www.bbc.com/turkce/articles/c87nrz2nkl1o#:~:text=%C3%87EDES%20Projesi%2C%20%C3%B6%C4%9Fretim%20program%C4%B1nda%20yer,verdi%C4%9Fi%20okul%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20kul%C3%BCp%20%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1d%C4%B1r,\(erişim tarihi: 10.7.2024\).](https://www.bbc.com/turkce/articles/c87nrz2nkl1o#:~:text=%C3%87EDES%20Projesi%2C%20%C3%B6%C4%9Fretim%20program%C4%B1nda%20yer,verdi%C4%9Fi%20okul%20d%C4%B1%C5%9F%C4%B1%20kul%C3%BCp%20%C3%A7al%C4%B1%C5%9Fmalar%C4%B1d%C4%B1r,(erişim tarihi: 10.7.2024).)

Cumhuriyet Gazetesi, "6 Yaşındaki Çocukla Evlenen Kadir istekli Gözaltına Alındı", 15.12.2022, [https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/son-dakika-6-yasindaki-cocukla-evlenen-kadir-istekli-gozaltina-alindi-2012060,\(erişim tarihi: 6.7.2024\).](https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/son-dakika-6-yasindaki-cocukla-evlenen-kadir-istekli-gozaltina-alindi-2012060,(erişim tarihi: 6.7.2024).)

Cumhuriyet Gazetesi, "MEB’in Karma Eğitim Açıklamalarına Rağmen Saray Kapıyı Araladı", 12.9.2018, [https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mebin-karma-egitim-aciklamalarına-ragmen-saray-kapiyi-araladi-1080094,\(erişim tarihi: 9.7.2024\)](https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/mebin-karma-egitim-aciklamalarına-ragmen-saray-kapiyi-araladi-1080094,(erişim tarihi: 9.7.2024))

Diken Gazetesi, "TTB: Karma Eğitim Tartışmaları Bilimsel ve Pedagojik Değil", 14.7.2024, [https://www.diken.com.tr/ttb-karma-egitim-tartismalari-bilimsel-ve-pedagogik-degil-politik-referansli/\(erişim tarihi: 15.7.2024\).](https://www.diken.com.tr/ttb-karma-egitim-tartismalari-bilimsel-ve-pedagogik-degil-politik-referansli/(erişim tarihi: 15.7.2024).)

Diken Gazetesi, "'Kız Okulları Açabilmeliyiz' diyen Bakan İnfial Yarattı", 12.7.2023, [https://www.diken.com.tr/kiz-okullari-da-acabilmeliyiz-diyen-egitim-bakani-infial-yaratti/\(erişim tarihi: 9.7.2024\).](https://www.diken.com.tr/kiz-okullari-da-acabilmeliyiz-diyen-egitim-bakani-infial-yaratti/(erişim tarihi: 9.7.2024).)

Duvar Gazetesi, "AK Partili Özlem Zengin’den 6284 açıklaması: Hedef haline getirildim, tehdit mesajları aldım, yalnızlıktan yoruludum.", 18 Mart 2023, [https://www.gazeteduvar.com.tr/ak-partili-ozlem-zenginden-6284-aciklamasi-hedef-haline-getirildim-tehdit-mesajlari-aldim-yalnizliktan-yoruludum-haber-1608859,\(erişim tarihi: 2.7.2024\).](https://www.gazeteduvar.com.tr/ak-partili-ozlem-zenginden-6284-aciklamasi-hedef-haline-getirildim-tehdit-mesajlari-aldim-yalnizliktan-yoruludum-haber-1608859,(erişim tarihi: 2.7.2024).)

Euronews, "6 yaşında imam nikahı ile evlendirilen H.K.G. ile ilgili ne oldu, hangi açıklamalar yapıldı?", 7.12.2022, [https://tr.euronews.com/2022/12/07/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakanligindan-6-yasinda-evlendirilen-hkg-ile-ilgili-aciklama,\(erişim tarihi: 6.7.2024\).](https://tr.euronews.com/2022/12/07/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakanligindan-6-yasinda-evlendirilen-hkg-ile-ilgili-aciklama,(erişim tarihi: 6.7.2024).)

Euronews, "Diyanet’ten Tepki Çeken Depremzede Evlatlık Fetvasıyla İlgili Açıklama", 17.02.2023, [https://tr.euronews.com/2023/02/17/diyanet-evlatlik-kurumuyla-ilgili-soruya-verdigi-fetvayi-tepkiler-uzerinesildi#:~:text=Buna%20g%C3%B6re%20dinimizde%20kimsesiz%20%C3%A7ocuklar%C4%B1n,gelmez%20ve%20miras%C3%A7%C4%B1l%C4%B1k%20ili%C5%9Fkisi%20do%C4%9Fmaz%22,\(erişim tarihi: 11.7.2024\).](https://tr.euronews.com/2023/02/17/diyanet-evlatlik-kurumuyla-ilgili-soruya-verdigi-fetvayi-tepkiler-uzerinesildi#:~:text=Buna%20g%C3%B6re%20dinimizde%20kimsesiz%20%C3%A7ocuklar%C4%B1n,gelmez%20ve%20miras%C3%A7%C4%B1l%C4%B1k%20ili%C5%9Fkisi%20do%C4%9Fmaz%22,(erişim tarihi: 11.7.2024).)

Euronews, "Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmesi", 22 Mart 2021, [https://tr.euronews.com/2021/03/22/istanbul-sozlesmesi-escinselligi-mesrulast-r-yor-mu,\(erişim tarihi: 2.7.2024\).](https://tr.euronews.com/2021/03/22/istanbul-sozlesmesi-escinselligi-mesrulast-r-yor-mu,(erişim tarihi: 2.7.2024).)

Evrensel Gazetesi, "Milli Eğitim Şurası: Komisyon’da Reddedilen Dini Eğitim Genel Kurul’da Kabul Edildi", 2 Aralık 2021, [https://www.evrensel.net/haber/449379/milli-egitim-surasi-komisyon-da-reddedilen-okul-oncesi-dini-egitim-genel-kurulda-kabul-edildi,\(erişim tarihi: 13.7.2024\)](https://www.evrensel.net/haber/449379/milli-egitim-surasi-komisyon-da-reddedilen-okul-oncesi-dini-egitim-genel-kurulda-kabul-edildi,(erişim tarihi: 13.7.2024))

Gazete Duvar, “Avrupa Komisyonu Başkanı: Türkiye’nin AIHM Kararlarına Uyması Önemli”, 6 Nisan 2021, <https://www.gazeteduvar.com.tr/avrupa-komisyonu-baskani-ursula-von-der-leyen-turkiyenin-aihm-kararlarina-uymasi-onemli-haber-1518453>, (erişim tarihi: 5.6.2024).

Halk TV, “İlkokul Çocukları ‘Kabe’ Maketi Etrafında Tavaf Ettirildi”, 30 Mart 2024, <https://halktv.com.tr/gundem/ilkokul-cocuklari-kabe-maketi-etrafinda-tavaf-ettirildi-820054h>, (erişim tarihi: 10.7.2024).

Hürriyet Gazetesi, “6 yaşındaki kız çocuğunun evlendirilmesi...Bakan Yanık: Kim ya da hangi sebeple olursa olsun kabul edilemez”, 9.12.2022, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-bakan-yaniktan-onemli-aciklamalar-42184687#:~:text=Aile%20ve%20Sosyal%20Hizmetler%20Bakan%C4%B1%20Derya%20Yan%C4%B1k%20206%20ya%C5%9F%C4%B1ndaki%20k%C4%B1z,sebebi%20kabul%20eden%20bir%20bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1z>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

Independent Türkçe, “Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Göktaş: Süresiz nafaka kabul edilebilir değil”, <https://www.indyturk.com/node/650366/siyaset/aile-ve-sosyal-hizmetler-bakan%C4%B1-g%C3%B6kta%C5%9F-s%C3%BCresiz-nafaka-kabul-edilebilir-de%C4%9Fil>, (erişim tarihi: 6.7.2024).

Medyascope, “9. Yargı Paketi TBMM’ne sunuldu: Soyadı düzenlemesine yer verilen pakette, 6284, etki ajanlığı ve af kanunu yer almadı”. 3 Temmuz 2024, <https://medyascope.tv/2024/07/03/9-yargi-paketi-tbmmye-sunuldu-soyadi-duzenlemesine-yer-verilen-pakette-6284-etki-ajanligi-ve-af-kanunu-yer-almadi/> (erişim: 4.7.2024)

T24, “Sizin 'tarikat' dediğiniz bizim 'STK' dediğimiz yapılarla protokolümüz var” diyen Milli Eğitim Bakanı Tekin hakkında suç duyurusu, 19 ARALIK, 2023, <https://t24.com.tr/haber/sizin-tarikat-dediginiz-bizim-stk-dedigimiz-yapilarla-protokolumuz-var-diyen-milli-egitim-bakani-tekin-hakkinda-suc-duyurusu,1143866>, (erişim tarihi:9.7.2024).

Keşfet!

e-kütüphane

Öğren!

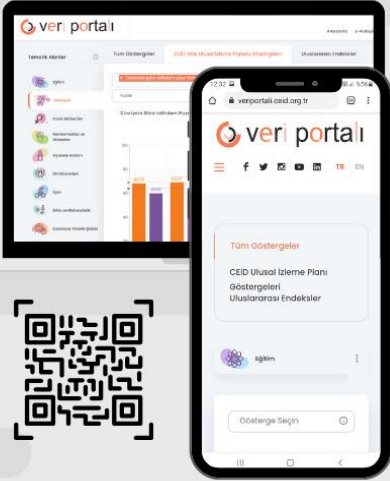

eğitim portalı

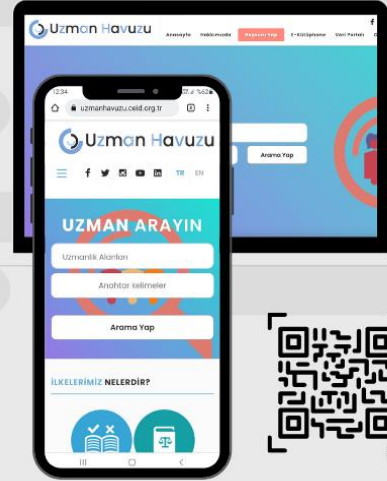
Cinsiyet Eşitliği
İzleme Merkezi

veri portalı

İzle!

uzman havuzu

Danış!